

“ERIKAADER”: NOMENKLATUUR JA JULGEOLEKUORGANID EESTI NSV-S 1940–1953

Meelis Saueauk

Nomenklatuuriks (vn *nomenklatura*) nimetati Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei organite poolt kehtestatud salajast nimekirja asutuste ja organisatsioonide kõige tähtsamatest ametikohtadest, mille täitmiseks ja millelt vabastamiseks oli vajalik parteikomitee nõusolek. See andis parteiorganitele võimu võtmepositsioonide töötajate ametissemääramiseks ja sel moel kogu ühiskonna juhtimiseks. Loomulikult kuulusid nomenklatuuri ka Nõukogude Liidu luure- ja julgeolekuteenistuste ehk “riikliku julgeoleku organite” juhtivametnikud. Julgeolekutöötajad moodustasid keskse osa nn erikaadrist (vn *spetskadrō*, mis on mugandus nimetusest *spetsialnōje kadrō*), mis hõlmas sõjaväeliste ja salastatud ametkondade – julgeoleku-, sise- ja kaitseministeeriumi aga ka justiitsasutuste jms personali. “Erikaadri” hulka paigutus seega valdav osa stalinliku repressiivaparaadi töötajatest. Julgeolekuorganid olid Nõukogude režiimi ja partokraatia üks olulisim tugi, olles režiimi vaenlaste ja “poliitiliselt mitteusaldusväärsete” isikute väljaselgitamise ja represseerimise põhitäitjaks. Jossif Stalini võimuloleku ajal, kui viidi läbi Eesti sovetiseerimise kõige vägivaldsemat etappi, moodustas nomenklatuurisüsteem ühe tähelepanuväärse kokku puutepunkti partei- ja julgeolekuorganite vahel, mille kaudu on võimalik jälgida mitte ainult parteilist personalipoliitikat, vaid ka võimuvahekordi ja sovetiseerimisprotsessi üldiselt. Käesoleva artikli eemärgiks ongi kajastada Stalini-aegse Eesti NSV näitel julgeolekuorganeid nii nomenklatuurisüsteemi objekti kui subjektina.

Julgeoleku erilist rolli nomenklatuurisüsteemis on märkinud mitmedki autorid. Mihhail Voslenski kirjutab, et kuigi KGB (Riikliku julgeoleku komitee, st julgeolekuorganite) aparaat on parteinomenklatuuri osa ja kuulub seega “valitsevasse klassi”, omab ta siiski koos relvajõududega nomenklatuuris mõnevõrra erilist rolli seetõttu, et on selle klassi võimu tugisammas.¹ Oleg Hlevnjuk on Stalini aja ühe iseloomuliku joonena välja toonud,

¹ Mikhail Sergejevich Voslenski, *Nomenklatura: gospodstvuyushchii klass Sovetskogo Soyuza* (Moskva: “Sovetskaya Rossiya”, 1991), 395–397.

et Stalin kasutas just regulaarseid kaadripuhastusi (oli ju töö nomenklatuuri kuuluvate inimeste valikul ja paigutamisel kaadrialase töö “raskuspunkt”) ja struktuuri muutmisi julgeolekuorganite hoidmiseks oma diktaatorliku võimu all.² Neid seisukohti saab aktsepteerida eeldusena ka Eesti NSV juhtumit käsitledes. Omaette küsimuseks osutub julgeolekuorganite ja julgeoleku kaadri piiritlemine. Valdur Ohmann, üks esimesi Eesti NSV “tšekistide” teadusliku uurimisega tegelejaid, on käsitlenud julgeolekukaadrit koos siseministeeriumi töötajatega.³ Käesoleva artikli autor on ülevaatlikult käsitlenud eraldi riikliku julgeoleku organeid ja nende nomenklatuuri, seda eelkõige julgeoleku ja parteiorganite suhete raames aastatel 1944–53, jõudes järeldusele, et töös nomenklatuuriga oli Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP)⁴ roll pigem formaalne ning erilisse rolli pani julgeolekuorganid asjaolu, et just nemad teostasid taustakontrolli kogu nomenklatuuri suhtes.⁵

Sama perioodi osas on kogu EKP nomenklatuuri hulgas julgeolekuorganite nomenklatuuri süsteemselt käsitlenud Mariliis Hämäläinen.⁶ Ta on julgeolekuorganite nomenklatuuri grupeerinud “jõustruktuuride” (nn *siloviki*) valdkonda, kus sisalduvad ka siseministeeriumi, kaitseministeeriumi, sõjalise ettevalmistuse jms asutused. Tuleb aga silmas pidada, et nomenklatuuri grupeeriti aeg-ajalt ümber ja seetõttu tekib küsimus sellise liigitamise otstarbekuses, eriti analüüsi aspektist. Lähemalt kirjeldamist on Hämäläisel leidnud nii üleliidulised (Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee, ÜK(b)P KK) kui EKP KK nomenklatuurid 1947.–1953. aastani. Siiski vajaks just julgeolekuorganite nomenklatuuri keskselt käsitlemist kogu Stalini periood tervikuna, sealhulgas selle liigitamise omaaegsed vormid ja dünaamika. Samuti vajavad lähemat selgitust nii nomenklatuuri koosseisu muutumise põhjused nagu ka küsimus, kas ja kuidas nomenklatuurisüsteem (antud juhul siis julgeolekuorganite osas) tegelikult toimis. Käesoleva artikli põhiküsimusteks on seega, kas EKP juhtkond omas tänu nomenklatuurisüsteemile ametissenimetamise õigust

² Oleg Hlevnjuk, “Stalin i organy gosudarstvennoj bezopasnosti v poslevoennyj period”, *Cahiers du monde russe*, 42/2–3–4, Avril–décembre 2001, 535–548 (537).

³ Vt nt: Valdur Ohmann, *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954)*, magistritöö, juh. Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikool, 2000) ja Valdur Ohmann, “Eesti NSV siseministeeriumi struktuur 1940.–1954. aastal”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida- Euroopa arengute kontekstis*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 297–320.

⁴ Kuni aastani 1952 Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (EK(b)P).

⁵ Meelis Saueaak, *Propaganda ja terror: Nõukogude julgeolekuorganid ja Eestimaa Kommunistlik Partei Eesti sovetiseerimisel 1944–1953* (Tallinn: SE&JS, 2015).

⁶ Mariliis Hämäläinen, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1953* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011).

ka julgeolekuorganite juhtide suhtes ja kas kujunesid välja nn patroonikliendi suhted, mida on peetud üheks nomenklatuurisüsteemi iseloomulikuks osaks?⁷ Lisaks otsitakse vastust küsimustele, kui suur osa julgeolekutöötajatest kuulus nomenklatuuri ja milline oli erinevatel perioodidel nomenklatuursete ametikohtadele määratud isikute rahvuslik-päritoluine koosseis? Samuti, arvestades, et julgeolekuorganite kõrgem juhtkond oli üheaegselt nii EKP kui NLKP nomenklatuuris, siis millised olid nende käitlemise vahekorrad? Ja lõpuks: kas ja milline roll oli julgeolekuorganitel nomenklatuurisüsteemi rakendamisel?

Artiklis on kasutatud üleliidulisi⁸ ja EKP KK⁹ nomenklatuure Riigiarhiivis sisalduvast EKP KK fondist. Võimalusel on neid võrreldud julgeolekuorganite struktuuri ja koosseisudega. Nomenklatuurametnike kinnitamise kajastamisel on enamasti lähtutud publitseeritud EKP KK büroo päevakordadest¹⁰ või isikutoimikutest. Nomenklatuurisüsteemi toimimise osas on kasutatud enamasti EKP Keskkomitee arhiivifondi materjale. Reeglina on piiratud liiduvabariigi tasandi käsitlemisega, jättes kõrvale madalamad parteitasandid, millel samuti oli oma nomenklatuur.

Julgeolekuorganite roll nomenklatuurisüsteemis Nõukogude Liidus

Juba KGB salajases ajalooõpikus on väidetud, et alates julgeolekuorganite loomisest 1917. aastal pööras valitsus ja partei juhtkond, sealhulgas Vladimir Uljanov-Lenin isiklikult palju tähelepanu sellele, et julgeolekuaparaat alates juhtkonnast oleks bolševike-kommunistide juhtimise ja kontrolli all.¹¹ Selles väites pole ilmselt põhjust kahelda, sest julgeolekuametkond töötas bolševike valitsuse huvides ja seda pandi juhtima pika staažiga parteiliikmed.

⁷ Vt nt: John P. Willerton, *Patronage and politics in the USSR* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

⁸ 1942. a ÜK(b)P KK nomenklatuur: Riigiarhiiv (end parteiarhiiv, edaspidi ERAF), f. 1, n. 1, s. 328, l. 6–7; 1944., 1945., 1946., 1947., 1949., 1950. ja 1952. a nomenklatuurid: kõik ERAF, f. 1, n. 307, s. 109.

⁹ 1941. a EK(b)P KK nomenklatuur: ERAF, f. 1, n. 4, s. 71, l. 19–20; 1945: ERAF, f. 1, n. 4, s. 188, l. 168–169; 1946: ERAF, f. 1, n. 4, s. 324, l. 18–58; 1947: ERAF, f. 1, n. 4, s. 404, l. 102–104; 1949: ERAF, f. 1, n. 4, s. 719, l. 143; 1950: ERAF, f. 1, n. 4, s. 1975, l. 170 ja 1952: ERAF, f. 1, n. 4, s. 1374, l. 74.

¹⁰ *EKP KK büroo istungite regestid I: 1940–1954*, koost. Tõnu Tannberg, toimet. Velly Roots (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006).

¹¹ *Istoriya sovetskikh organov gosudarstvennoï bezopasnosti: uchebnik*, pred. redkollegii V. M. Chebrikov (Moskva: Vyšhaya Krasnoznamenaya Shkola KGB SSSR imeni F. E. Dzerzhinskogo, 1977).

Nomenklatuurisüsteemi kujunemise kohta 1920.–30. aastatel head ülevaadet ei ole, aga näiteks on teada, et 1925. aastaks oli OGPU¹² 39 juhtivtöötajast 38 parteiliikmed. Juba 1924. aasta oktoobris kehtestati kord, kus kubermangu prokuröri ja GPU ülema kandidatuur tuli kinnitada ÜK(b)P Keskkomitees ja partei kubermangukomitees, mis samuti kinnitas GPU linna- ja rajooniosakondade juhtivtöötajad. Väga oluliseks peeti ametisse määratava kandidaadi sotsiaalsel päritolu (soovitavalt pidi see olema töölistest või talupoegadest).¹³ Vähemalt 1925. aastast on andmeid “ÜK(b)P KK nomenklatuuri” kuuluvate julgeoleku juhtivtöötajate kohta. 25. mai 1926 juhendi järgi võis selliseid töötajaid ühelt ametikohalt teisele viia vaid keskkomitee otsusega.¹⁴ Julgeolekujuhgid said koos parteisekretäridega regioonides tähtsaimateks nomenklatuurametnikeks, moodustades “klannid”, mis hakkas ärritama juba Stalinit ennast.¹⁵

1934. aastal reorganiseeriti julgeolekuorganid koos teiste korrakaitsevaldkonna jm asutustega NSV Liidu Siseasjade rahvakomissariaadiks (NSVL NKVD). 1936. aastal alanud parteipuhastuste ja koos sellega läbi viidud massirepressioonide ehk “suure terrori” ajal toimus oblasteid ja muid territoriaalseid üksusi “valitsevate” partei ja julgeoleku juhtkondade väljavahetamine. Suures osas kaasnes sellega seniste parteijuhtide ja julgeolekuülemate füüsiline hävitamine. Samas kehtestas NSVL siseasjade rahvakomissar Genrihh Jagoda 1936. aastal korra, kus töölevõtt julgeolekusse hakkas toimuma ilma parteiorganite eelneva kontrolli ja kinnitamiseta.¹⁶

Kui “puhastustöö” lõppes, sätestati kontrolli ja kinnitamise kord julgeolekuorganite ning teiste riiklikult oluliste valdkondade suhtes uuesti. Selleks otsustas ÜK(b)P KK Poliitbüroo septembris 1938, “suure terrori” lõppfaasis, kehtestada korra välisasjade, kaitse, sõjalaevastiku, siseasjade, kaitsetööstuse rahvakomissariaatide ja Kaitsekomitee, Parteikontrolli komisjoni ning Nõukogude kontrolli komisjoni “vastutavate töötajate” (loe: juhtivtöötajate) arvestuseks, kontrolliks ja kinnitamiseks ÜK(b)P

¹² OGPU – Ühendatud Riiklik Poliitvalitsus, NSV Liidu luure- ja julgeolekuteenistus 1923–34. Nõukogude julgeolekuorganite kujunemise ja struktuuri kohta vt: *Lubyanka: organĭ VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB: 1917–1991: spravochnik*, sost. A. I. Kokurin, N. V. Petrov, pod obscheĭ redakchiei A. N. Jakovleva (Moskva: Mezhdunarodnĭy fond “Demokratiya”, 2003).

¹³ B. Pavlov, “Stanovlenie kontrolya partiinoĭ nomenklaturĭ nad pravookhranitel’noĭ sistemoĭ 1921–1925 godakh”, *Voprosĭ istorii*, 1 (2004), 32–50 (36).

¹⁴ *Istoria sovetskikh organov*, 197.

¹⁵ Vt näiteks: James Harris, “Dual subordination? The political police and the party in the Urals region 1918–1953”, *Cahiers du monde russe*, 2001, 42/2–4, 423–445.

¹⁶ Alekseĭ Teplyakov, *Mashina terrora: OGPU-NKVD Sibiri v 1929–1941 gg.* (Moskva: Novĭy khronograf, 2008), 454.

Keskkomitees. NSVL NKVD-st pidid nende hulka kuuluma keskaparaadi töötajad alates juhtkonnast kuni osakonnaülemate asetäitjateni.¹⁷ NKVD kohalikes organites pidid siia kuuluma (liiduvabariikide) rahvakomissarid, nende asetäitjad ja liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide NKVD osakonnaülemad, oblastite, kraide ja piirkondade NKVD organite ülemad, nende asetäitjad ja osakonnaülemad, samuti NKVD linna- ja rajooniosakondade ülemad. Nimetatud töötajate arvestus ja kontroll pandi kohustuseks ÜK(b)P KK juhtivate parteiorganite osakonnale, kus moodustati teiste hulgas NKVD ja kohtu-prokuratuuritöötajate sektor. Esimeses järjekorras tuli isikutoimikud sisse viia, kontroll teostada ja kinnitamiseks esitada just NKVD töötajad ja seda kuni ühe kuu jooksul.¹⁸ Kuigi mõistet "nomenklatuur" määruses ei kasutatud, oli sisuliselt tegemist üleliidulise nomenklatuuri kindlaksmääramisega nii julgeolekuorganite kui militaarvaldkonna kaadri osas.

Seejärel, detsembris 1938, järgnes ÜK(b)P KK direktiiv kohalikele parteiorganitele, linna-, oblasti- ja kraikomiteede büroodele ning "rahvuskomparteide" (liiduvabariikide komparteide) keskkomiteedele nende kohustuste osas töös NKVD kohalike organite juhtidega. Kuna sellega sarnane regulatsioon võis kehtida ka pärast anneksiooni Eestis, on nimetatud dokumenti allpool lähemalt vaadeldud.

Kohalikke parteiorganeid kohustati võtma arvele kõik eelpool loetletud NKVD kohalike organite juhtivtöötajad, koostama neist "nimekiri" (ehk siis nomenklatuur, kuigi antud nimetust selles dokumendis ei kasutatud) ja viia kõigi ametnike kohta sisse arvestustoimik. Arvelevõetute suhtes tuli läbi viia põhjalik kontroll, töötades tähelepanelikult läbi kõik isikute kohta käivad dokumendid (isikutoimikud, "erikontrolli"¹⁹ materjalid jne) ja nendega isiklikult tutvudes ning mitte jäädes ootama nende kinnitamiseks esitamist NKVD ülema poolt. Kontrolli tulemusena pidi NKVD puhastatama kõigist vaenulikest isikutest, kes olid pettuse teel tööle sattunud, samuti poliitilist usaldust mittevääriivatest inimestest. Vas-tava parteikomitee büroo pidi läbi vaatama kohalike NKVD ülemate poolt nomenklatuuri ametikohtadele esitatud kandidatuurid ja ametisse kin-

¹⁷ Juhtkonda kuulusid rahvakomissar ja tema asetäitjad, osakondadest suuremad struktuuriüksused olid peavalitsused ja valitsused. Osakondadest väiksemate allüksuste (nt jaoskonnad) juhte seega nomenklatuuri ei arvatud.

¹⁸ *Lubyanka: Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti: arkhiv Stalina: dokumenty vŷsshikh organov partiinoi i gosudarstvennoi vlasti, 1937–1938*, sost. V. N. Haustov, V. P. Naumov, N. S. Plotnikova (Moskva: Mezhdunarodnyi fond "Demokratiya", Materik, 2004), 550–552.

¹⁹ Taustakontroll või julgeolekukontroll, millest tuleb lähemalt juttu allpool.

nitama ainult ausad, põhjalikult kontrollitud bolševikud, kes on parteile tingimusteta truud (seega määrati üheselt, et julgeolekuorganite juhtivkoosseisu võib nimetada ainult parteiliikme). Iga kandidaadiga pidi isiklikult tutvuma kohalik juhtivate parteiorganite osakonna juhataja ja üks parteikomitee sekretär. NKVD linna ja rajooniosakondade ülemate kinnitamiseks oli vajalik arvamus vastava parteikomitee esimeselt sekretärielt, mis pidi olema kooskõlastatud parteikomitee bürooga. Pärast kinnitamist kohaliku parteiorgani poolt tuli NKVD ülemaal materjalid koos parteikomitee otsusega saata NSVL NKVD-sse, kes omakorda pidi töötaja esitama kinnitamiseks ÜK(b)P Keskkomiteesse. Lisaks pidi kohaliku parteikomitee esimene sekretär ÜK(b)P Keskkomiteele kogu töö käigust ette kandma ja märkima ära üleskerkinud probleemid. Kohalikke parteikomiteesid kohustati koostöös NKVD juhtidega sarnaselt kontrollima ka madalama taseme NKVD töötajaid. Uute töötajate töölevõtmiseks oli vaja kohaliku parteikomitee otsust.²⁰ Siberi regiooni näitel võib siiski öelda, et NKVD juhid võitlesid nende direktiivide täitmisele tugevalt vastu ja proovisid kasutada erinevaid teid nendest möödahiilimiseks.²¹ Paraku puudub kindel teave, kui kaua need konkreetset reeglid kehtisid ja kas just needsamad pandi kehtima ka Eesti NSV-s ja teistel annekteeritud territooriumitel. On siiski väidetud, et just 1930. aastate lõpuks kinnistus nomenklatuuriprintsiip lõplikult ja edaspidi seda vaid moderniseeriti.²² Kindlasti toimusid mõningased organisatoorsed muudatused julgeolekunomenklatuuri kureerimises 1939. aasta märtsis, kui ÜK(b)P KK juhtivate parteiorganite osakonna baasil moodustati Kaadriavalitsus ja selle koosseisus NKVD kaadri osakond. Kaadriavalitsuse ülemaks sai Stalini toel kiiret karjääri teinud ÜK(b)P KK sekretär Georgi Malenkov.

Kuigi partei kõrgema juhtorgani – ÜK(b)P Keskkomitee – ja sellele alluva kohalike parteiorganisatsioonide tasandi (kuhu kuulusid ka liiduvabariikide parteikeskkomiteed) kattuvat osa nomenklatuurisüsteemist oli üritatud siduda üheks tervikuks, sisaldus siin juba ette vastuolu. Nimelt pidi liiduvabariigi ja teiste kohalike parteiorganite juhtkond töötama suures osas üheaegselt sama nomenklatuuriga kui ÜK(b)P Keskkomitee. Kui aga arvestada Stalini ja Kremli keskvoimu püüet julgeolekuorganite juhtimine tsentraliseerida, võisid tekkida vastuolud juhul, kui liiduvabariigi parteijuhtkond üritaks tööd julgeoleku nomenklatuuriga liiga endale allutada.

²⁰ *Lubyanka: Stalin i Glavnoe*, 606–606.

²¹ Teplyakov, *Mashina terrora*, 454–459.

²² T. Korzhikhina, Ju. Figatner, “Sovetskaya nomenklatura: stanovlenie, mehanizmy deistviya”, *Voprosy istorii*, 7 (1993), 25–34 (29).

Ei saa välistada, et ÜK(b)P KK vajas madalamate parteiorganite kontrolli julgeoleku üle vaid selleks, et kohapealt laekuva informatsiooni abil ise julgeolekut tugevama kontrolli all hoida, samas kui iseseisvat kaadripoliitikat julgeolekuametnike suhtes kohapealt ei oodatudki. Samas ei takistanud see loomulikult kaadrialaste apsude puhul vastutuse veeretamast just kohalikele parteijuhtkondadele. Samalaadsed vastuolud võisid tekkida ka liiduvabariigi ja sellele alluvate kohalike parteiorganite vahel.

Julgeolekuorganite nomenklatuuri dünaamika Eesti NSVs 1940–1953

Eesti Vabariigi riigikorra lammutamiseks astuti esimesed sammud kohe pärast Punaarmee täiendavate jõudude sissemarssi 1940. aasta juunis. Nõukogude Liidu riigikorra kehtestamine sai aga alata pärast Eesti NSV moodustamist ja selle võtmisest Nõukogude Liidu koosseisu augustis 1940. Sovetiseerimise oluliseks osaks oli parteiaparaadi ja julgeolekuorganite moodustamine. Nõukogude Liidu poolt annekteeritud territooriumitel hakati ka koheselt sisse viima nomenklatuurisüsteemi põhialuseks olevat parteiaparaadi ametissemääramise õigust, samas kui selle bürokraatliku protseduuri rakendamine ning nomenklatuuri loetelu kinnitamine ei saanud toimuda üleöö ja võttis aega. Näiteks Leedu NSV-s oli nomenklatuurisüsteemi kehtestamine päevakorral juba esimesel Leedu KP KK sekretariaadi istungil 11. septembril 1940, kus keskkomitee kaadriosakonda kohustati välja töötama rahvakomissariaatide juhtiva kaadri nomenklatuuri, kes kuuluks ametissekinnitamisele keskkomitee poolt. Rahvakomissariaate kohustati esitama kinnitamiseks kõik juhtivad töötajad. Juba kinnitatud töötajate ümberpaigutamine ja ametist mahavõtmine võis toimuda ainult keskkomitee loal.²³

Reeglina järgiti nii asutuse ametissemääramisel kui parteikomitee ametissekinnitamisel hierarhilist skeemi, kus kõigepealt seati ametisse kõrgemad juhid ja seejärel madalamad. Nii nimetati kohalik kommunist Boris Kumm Eesti NSV siseasjade rahvakomissariks (st liiduvabariigi NKVD juhiks) ja valitsuse liikmeks juba 25. augustil 1940 (on väidetud, et NSVL NKVD käskkiri tema ametissemääramise kohta tuli 11. septembril 1940²⁴)

²³ Nijolė Maslauskienė, Inga Petravičiūtė, *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940-1941) = Occupants and collaborators: the first Soviet occupation 1940-1941* (Vilnius: Margi raštai, 2007), 181.

²⁴ Nikita Petrov, Konstantin Skorkin, *Kto rukovodil NKVD 1934-1941: spravochnik* (Moskva: Zvenya, 1999), 258.

ning Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaat (ENSV NKVD) moodustati NSVL NKVD käskkirjaga 29. augustist 1940. Kuid arvestades seda, et EKP Keskkomitee büroo istungid on dokumenteeritud alles alates 9. septembrist 1940, ei leidu kirjalikku märget Kummi kinnitamise kohta EKP-s. Boris Kumm on mälestustes oma rahvakomissariks saamist ise kirjeldanud nii viisi: “Kuidas määrati kindlaks Rahvakomissaride nõukogu koosseis, seda mina ei tea. Mind esitati rahvakomissariks aga mina sain sellest teada alles Riigivolikogu istungil [Johannes] Lauristini käest viimasel momendil enne tema ettekannet Rahvakomissaride nõukogu koosseisust.”²⁵

EKP (alates oktoobrist 1940 EK(b)P) Keskkomitee büroo istungite protokollidest nähtub, et just NKVD töötajad olid (pärast keskkomitee enda koosseisu ja linnade/maakondade parteisekretäre) ühed esimesed, kes ametisse kinnitati. Nii kinnitati Punaarmee Eesti territoriaalse väeosa (22. laskurkorpuse) NKVD eriosakonna töötajad, sealhulgas reatöötajad juba 14. septembril KK büroo kolmandal istungil ja hulk Eesti NSV NKVD keskaparaadi juhtivtöötajatest (rahvakomissari asetäitjast kuni jaoskonnaülemaeni, kokku 29 ametnikku) 20. septembril 1940 KK büroo neljandal istungil.²⁶ Tõenäoliselt juhitud siin ja edaspidi ÜK(b)P KK nomenklatuurist ja juhustest ning omaenda äranägemisest. NKVD juhtivtöötajate kinnitamised jätkusid ka hiljem, näiteks kinnitati rida kohalike osakondade ülemaid veebruaris 1941.²⁷

ENSV NKVD juhtkonda hakkasid kuuluma rahvakomissar Boris Kumm, rahvakomissari asetäitjad Aleksei Škurin (NSVL NKVD-st) ja Andres (Andrei) Murro (kohalik kommunist, Kummile sarnase taustaga) ning rahvakomissari asetäitja kaadrialal Karl Hansson (Hanson, eestlasest kommunist, kes oli sarnaselt Kummile ja Murrole Eesti Vabariigis vanglakaristust kandnud, aga erinevalt nendest 1936. aastal Nõukogude Liitu läinud). Sarnaselt Kummile ei toimunud ka Škurini puhul kinnitamis EK(b)P Keskkomitees. See viitab Škurini eristaatusele, mis seisnes julgeolekuorganite operatiivtöö tegelikus juhtimises. Murro ja Hansson kinnitati ametisse esimeste seas 20. septembril 1940.

Ei ole selge, kui täpselt teati EK(b)P Keskkomitees ENSV NKVD struktuuri, mis peaks olema süstemaatilise nomenklatuurtöö aluseks. Mis struktuuri puutub, siis järgis see vähendatud kujul NSVL NKVD oma ja tal polnud peaaegu midagi ühist endise Eesti Vabariigi siseministeeriumiga, mille Kumm 31. augustil 1940 seniselt “punaselt” siseministrilt Maksim Undilt

²⁵ ERAF, f. 247, n. 51, s. 187, l. 6, Boris Kumm, 03.07.1951.

²⁶ EKP KK büroo, 11–12.

²⁷ *Ibid.*, 24.

üle võttis. Rahvakomissariaadi juhtkonna moodustasid rahvakomissar ja tema asetäitjad (sh asetäitja kaadrialal, kes oli ühtlasi kaadriosakonna ülem), kellele allusid keskaparaat Tallinnas ja kohalikud ("perifeersed") allüksused (osakonnad või jaoskonnad) linnades ja maakondades. Keskaparaadi põhilise osa moodustasid Riikliku Julgeoleku Valitsuse osakonnad, mis koosnesid enamasti kahest või enamast jaoskonnast ja mida juhtis osakonnaülem koos asetäitja(te)ga. Veel väiksem allüksus oli jaoskond, mis koosnes jaoskonnaülemast, tema asetäitjast ja tavaliselt 5–9 töötajast. Keskaparaadis sisaldus ka otsealluvusega jaoskondi ning teisi allüksusi (nt sekretariaat). Reaoperatiivtöötaja ametinimetuse julgeolekuorganeis oli "operatiivvolinik". Operatiivvolinikud kuulusid koos juhtivtöötajatega ning vahetult operatiivtööd kindlustavate sõjaväeliste eriaustmetega (hiljem sõjaväeteenistuses) ohvitseridega nn operatiivkoosseisu. Arreteeritud isikute suhtes kohtueelset uurimist läbi viivad ametnikud kandsid "uurija" ametinimetust. Mitte-operatiivkoosseisu moodustas tehniline ja halduspersonal.²⁸

NSVL ÜN Presiidiumi 1941. aasta 3. veebruari seadlusega eraldati NKVD-st riikliku julgeolekuga tegelevad allüksused ja moodustati nende baasil Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (NKGB), Eestis vastavalt ENSV NKGB. Kuigi suur osa operatiivkoosseisust jäi täitma oma endisi ülesandeid, nimetati struktuuriüksused ümber. Uus struktuur eeldas ka uut nomenklatuuri ja ametissekinnitamisi. Nii kinnitatigi Boris Kumm riikliku julgeoleku rahvakomissari ametisse KK büroo istungil 14. märtsil 1941. Järgnes madalamate NKGB juhtivtöötajate kinnitamine.

Esimese täieliku EK(b)P Keskkomitee (ja ka linna ja maakonnakomiteede) nomenklatuuri kehtestamiseni jõuti EK(b)P KK büroo 8. mai 1941. aasta istungil. Sätestati, et nomenklatuuri kuuluvate ametikohtade töötajad tuleb ametisse nimetada ja jaotada vaid parteikomitee otsusega. ENSV NKGB-st hakkas EK(b)P KK nomenklatuuri kuuluma peale juhtivkoosseisu (alates rahvakomissarist) ka kogu operatiivkoosseis kuni operatiivvoliniku abini (madalaim operatiivkoosseisu ametikoht) välja. See oli märkimisväärne erisus võrreldes teiste rahvakomissariaatide ja isegi ENSV NKVD-ga, kust nomenklatuuri kuulusid vaid juhtivtöötajad. Tuleb tähele panna, et EK(b)P linna- ja maakonnakomiteede nomenklatuuri kuuluvad juhtivad NKGB kohalike organite ametikohad (kuni linnaosakondade

²⁸ 1940. aastal moodustatud ENSV NKVD ja 1941. aasta ENSV NKGB struktuuri vt Ohmann, "Eesti NSV siseministeeriumi struktuur" ja *Sõja ja rahu vahel, II: esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, II köite toim. Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 416–421.

jaoskondade ülemateni) sisaldusid ka keskkomitee nomenklatuuris. Keskkomitee nomenklatuuri kuulusid ka rahvakomissariaatide parteiorganisatsioonide sekretärid, seega ka NKGB parteikomitee sekretär.²⁹ Samas puudusid keskkomitee nomenklatuurist NKGB keskaparaadi jaoskondade ülemad ja nende asetäitjad, sekretariaadi ülem, samuti uurijad jne. Arvestades asjaolu, et nomenklatuuris sisaldusid ka operatiivvolinikud, võib oletada, et taotluseks oli allutada EK(b)P KK kontrollile kogu ENSV NKGB operatiivkoosseis ja mõnede ametikohtade (sh jaoskonnaülemate) väljajätmine tulenes kas eksitusest või NKGB struktuurist mittetäieliku ülevaate omamisest nimekirja koostanud EK(b)P KK kaadriosakonnas.

Seoses peatse Saksa-Nõukogude sõja algusega kaasnesid muudatused julgeolekuorganite struktuuris, sest NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 20. juuli 1941. aasta seadlusega ühendati NKVD ja NKGB taas siseasjade rahvakomissariaadiks (NKVD). Uus struktuur ja koosseisud, mis sarnanesid 1940. aastal kehtinuga, määrati augustis kindlaks ka ENSV NKVD-s, kuigi neid täielikult rakendada ei jõutud. Ei ole andmeid, et KK büroos oleks töötajaid uutele ametikohtadele kinnitatud. Novembris 1941 ENSV NKVD likvideeriti ning selle Nõukogude tagalasse jõudnud töötajad määrati uutesse ametitesse NSVL NKVD erinevates allüksustes. Loomulikult nende ametissekinnitamist EK(b)P KK büroos enam ei toimunud.

Kui 1942. aasta lõpus soovis ÜK(b)P KK Kaadrivalitsus saada andmeid kehtiva üleliidulise nomenklatuuri ametikohti täitvatest isikutest Eesti NSV osas, võeti EK(b)P KK-s aluseks ENSV NKVD juhtivtöötajad 1941. aasta augusti seisuga. Tollases ÜK(b)P KK nomenklatuuris moodustasid NKVD ja kaitse rahvakomissariaat ühe kuuest alajaotusest. NKVD-st kuulusid siia rahvakomissar ja tema asetäitjad (ning abi mitteoperatiivküsimustes), keskaparaadi osakonnaülemad ja kohalike (linna ja rajooni) osakondade ülemad, lisaks veel juhtivametnikud miilitsast, töölaagritest ja maantee-devalitsusest, kokku 14 ametikohtade kategooriat.³⁰ Julgeolekutöötajate kategooriad vastasid seega 1938. aastal kehtestatud nomenklatuuri kategooriatele, mis viitab sellele, et liiduvabariigi NKVD juhtivtöötajate osas võis ÜK(b)P KK nomenklatuur olla muutumatult kehtinud juba vähemalt sellest ajast alates.³¹ Vähemalt sellest ajast alates on niisiis jälgitav skeem, kus (liiduvabariigi) osas grupeeriti üleliidulises nomenklatuuris julgeolekuorganid ja militaarvaldkonna asutused ühte alajaotusse. Viimase juurde

²⁹ ERAF, f. 1, n. 4, s. 71, l. 19–20.

³⁰ ERAF, f. 1, n. 1, s. 328, l. 6–7, Perechen' dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK VKP(b), 24.11.1942.

³¹ Siin ja edaspidi vt võrdlevat tabelit: Lisa 1. ÜK(b)P Keskkomitee ja EK(b)P Keskkomitee (põhi)nomenklatuuri kuulunud ENSV NKGB/MGB ametikohad 1941–1953.

kuulusid ka vormiliselt vabatahtlikud militaarvaldkonnaga seotud organisatsioonid nagu tol ajal OSOAVIAHIM³².

1943. aasta aprillis lahutati NKVD ja NKGB taas kaheks eraldi rahvakomissariaadiks, kusjuures uus NKGB struktuur erines 1941. aasta struktuurist oluliselt, eelkõige allüksuste nimetuste poolest. See eeldas uusi ametisemääramisi. ENSV NKGB-d veel siiski ei moodustatud ja seetõttu ei saanud ka EK(b)P KK töötajatel 1943. aasta oktoobris olla ettekujutus sellest, millised ENSV NKGB ametikohad peaksid sisalduma tulevases EK(b)P KK nomenklatuuris.³³ NSVL NKGB 30. novembri 1943. aasta käskkirjaga moodustatud NKGB Eesti, Läti ja Leedu operatiivgrupid hakkasid valmistama ette NKGB organite taasmoodustamist juhuks, kui need territooriumid taas sakslaste käest hõivatakse. Märtsis 1944, kui Punaarmee oli jõudnud Narva jõe tagustes valdades juba Eesti Vabariigi territooriumile, moodustatigi Eesti NSV NKGB taas, kuid nüüd juba uue struktuuri ja suures osas uue koosseisuga. Uus vana NKGB rahvakomissar Boris Kumm kinnitati ametisse Poliitbüroo poolt 27. märtsil 1944. EK(b)P KK büroos teda ei kinnitatud, võibolla ei peetud seda vajalikuks seetõttu, et ta oli juba 1941. aastal kinnitatud ja vahepeal teda vabastatud ei oldud ning "direktiivsetest organitest" ei olnud ka tulnud korraldust ENSV rahvakomissaride ametist vabastamiseks. Küll aga alustati EK(b)P KK büroos teiste ENSV NKGB juhtivtöötajate kinnitamist juba 27. aprilli 1944. See toimus aga üsna ebasüsteemiliselt. Samas kinnitati märtsis 1944 NSVL NKGB kaadriosakonna põhimäärus, mis pani osakonna üheks ülesandeks ÜK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvate töötajate kohta käivate materjalide ettevalmistamise. Osakonna üks jaoskond hakkas juhtima ka kaadrialast tööd ENSV NKGB-s, dubleerides sellega parteiorganeid.³⁴

7. septembril 1944 andsid ENSV ÜN Presiidium, ENSV RKN ja EK(b)P KK vasthõivatud Võru linnas välja määruse Saksa okupatsiooni ajal tühistatud 1940/41. aasta Eesti NSV seaduste, määruste ja otsuste uuesti kehtimapanekust. Sama kuu lõpus asusid nii EK(b)P parteiapparaat kui ENSV rahvakomissariaadid, sh NKVD ja NKGB, taashõivatud Tallinnasse. Algas Eesti taassovetiseerimine. Poliitbüroo 11. novembri otsusega moodustati Eesti administreerimise juhtimiseks omalaadne "varivalitsus" – ÜK(b)P KK Eesti büroo, kuhu kuulusid senine ÜK(b)P KK Kaadrialitsuse ülema

³² Riigikaitse ning Lennundus- ja Keemiaalase Töö Abistamise Ühing, tegutses Nõukogude Liidus aastatel 1927–48.

³³ Vt: ERAF, f. 1, n. 1, s. 399, EK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvate ametikohtade loendi projekt EK(b)P KK kaadriosakonna kaaskirja ning N. Karotamme ja J. Varese täiendustega, oktoober 1943.

³⁴ *Lubyanka: Organj VChK*, 627.

asetäitja Nikolai Šatalin (esimees), Georgi Perov (esimehe asetäitja), NSVL NKVD ja NKGB volinik Eestis Nikolai Sazõkin, vastne EK(b)P KK esimene sekretär Nikolai Karotamm ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees Arnold Veimer.³⁵ See tegutses kuni märtsini 1947, sealhulgas toimis julgeolekuvolinik siinsete vastavate ametkondade kõrgema juhina. Eesti büroo liikmed ei sisaldunud isegi ÜK(b)P KK Eesti NSV nomenklatuuris, rääkimata EK(b)P KK nomenklatuurist.

Novembrist 1944 pärineb teadaolevalt esimene “sõjajärgne” Eesti NSV juhtivametikohtade ÜK(b)P KK nomenklatuur, milles on ühe osana loetletud NKVD, NKGB ja kaitse rahvakomissariaadi ametikohad:

1. ENSV NKVD rahvakomissar;
2. ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja mitteoperatiivsetes küsimustes;
3. ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja;
4. ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja kaadrialal;
5. ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja miilitsa alal;
6. ENSV NKVD Miilitsavalitsuse poliitosakonna ülem;
7. ENSV NKGB rahvakomissar;
8. ENSV NKGB rahvakomissari asetäitja;
9. ENSV NKGB rahvakomissari asetäitja kaadrialal;
10. ENSV NKGB II osakonna ülem;
11. ENSV NKGB uurimisosakonna ülem;
12. ENSV NKGB A osakonna ülem;
13. ENSV NKGB V osakonna ülem;
14. Eesti raudtee NKGB transpordiosakonna ülem;
15. Eesti basseini NKGB veetranspordiosakonna ülem;
16. ENSV sõjakomissar (kaitse rahvakomissariaadi haldusala);
17. OSOAVIAHIM-i vabariikliku kesknõukogu esimees.³⁶

Nagu näeme, puuduvad siit võrreldes 1942. aasta nomenklatuuriga NKGB kohalike osakondade ülemad ja keskaparaadi osakonnaülematest on esindatud vaid tähtsamad. NKGB transpordiorganid ei allunud ENSV NKGB-le, vaid otse NSVL NKGB-le.

³⁵ ÜK(b)P KK Eesti büroo kohta vt: Jelena Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953* (Tallinn: Varrak, 2009) ja Tõnu Tannberg “The Estonian Bureau of the CPSU CC 1944–1947”, *Eesti Mälu Instituut, Articles* <http://www.mnemosyne.ee/wordpress/wp-content/uploads/2011/06/Tonu_Tannberg_-_Estonian_Bureau_of_CPSU.pdf> (1.05.2015).

³⁶ ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 2p–3, Spisok dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK VKP(b), 14.11.1944.

EK(b)P KK kehtestas oma nomenklatuuri märtsis 1945. Selles sisalduva kaadri ametissenimetamine, vabastamine ja ümberpaigutamine ilma EK(b)P KK büroo loata keelati. ENSV NKGB-st määrati siia lisaks rahvakomissarile ja asetäitjatele veel osakonnaülemad ja nende asetäitjad, keskaparaadi iseseisvate jaoskondade ülemad ja linnade ning maakonnaosakondade (jaoskondade) ülemad. Ka ENSV NKVD-st kuulusid siia sama kategooria ametnikud. Samuti kuulus nimekirja NKGB parteikomitee kui ühe suurima ENSV parteiorganisatsiooni sekretär.³⁷ Niisiis kattus EK(b)P KK nomenklatuur ÜK(b)P KK omaga rahvakomissariaadi juhtkonna ja osakonnaülemate osas, laienedes samas madalama taseme juhtidele. Kuid juba juunis 1945 kaasas ÜK(b)P KK oma nomenklatuuri hulka ka ENSV NKGB kohalike (linna- ja maakonna) osakondade ülemad, naastes nii juba vähemalt 1938. aastast kehtinud mudeli juurde.³⁸ Ka edaspidi anti Moskvast ÜK(b)P KK nomenklatuuri täienduste osas jooksvalt Tallinnasse teada. Detsembris 1945 esitati uus ÜK(b)P KK nomenklatuur, kus kõik muudatused olid juba arvesse võetud. Nomenklatuuri kuuluvate NKGB keskosakondade ülemate arvu oli kahekordistatud ja koos lisatud kohalike osakondade ülematega tõusis Moskva otsekontrolli all olevate ametnike arv nüüd 23-ni, st arvukaimaks kogu Stalini aastate vältel.³⁹ Ilmselt peegeldab see tendentsi haarata tol momendil, massirepressioonide ühel kõrgpunktil, julgeolekujuhtide määramine veelgi ulatuslikumalt Moskva kätte.

1946. aasta märtsis toimus NSV Liidu valitsusasutuste reorganiseerimine, sealhulgas rahvakomissariaatide ümbernimetamine ministereiumiteks. Järgnesid muudatused nii struktuuris kui personalis. NSVL riikliku julgeoleku (MGB) ministriks sai kindralpolkovnik Viktor Abakumov, senine Sõjaväe vastuluure peavalitsuse "Smerš" ülem. Võimuka Abakumovi alluvuses hakkasid MGB ja MVD (siseministeerium, NKVD järglane) nüüd teineteisest distantseeruma ja rivaalitsema.

Eesti NSV-sse jõudsid need muudatused mõningase ajalise nihkega. Ilmselt tingis just rahvakomissariaatide ümbernimetamine ministereiumiteks uue EK(b)P KK nomenklatuuri kinnitamise 1946. aasta septembris. See järgis julgeolekuorganite osas eelmist, 1945. aasta EK(b)P KK nomenklatuuri mudelit, täpsustades seda ametikohtade arvu osas. Analoogselt üleliidulisele nomenklatuurile oli ka see Stalini aja loeteludest arvukaim,

³⁷ ERAF, f. 1, n. 4, s. 188, l. 168–169, Perechen' dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK KP(b) Ėstonii, 13., 16., 20.06.1945.

³⁸ ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 8–9, Izmeneniya n. 5 k spisku dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK VKP(b) po Ėstonskoi SSR, 20.06.1945.

³⁹ ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 22, Spisok dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK VKP(b), 25.12.1945.

sisaldades üksnes ENSV MGB osas 69 ametikohta. Sama tendents käis ka MGB transpordiorganite kohta.⁴⁰ Võrreldes üleliidulise nomenklatuuriga oli EK(b)P KK nomenklatuur struktureeritud pisut erinevalt: siin olid julgeolekuorganid grupeeritud “erikaadrite” hulka, kuhu kuulusid veel ka MVD organite, Eesti NSV kohtuministeeriumi, ülemkohtu, prokuratuuri, välisministeeriumi, sõjakomissariaadi, MVD vägede sõjatribunali ja -prokuratuuri, Eesti raudtee sõjatribunali ja -prokuratuuri, Veebasseini prokuratuuri, OSOAVIAHIM-i kesknõukogu, Punase Risti Keskkomitee, spordiühingu “Kalev” ja Ministrite Nõukogu juures asuva kehakultuuri- ja spordikomitee juhtivtöötajad.

Pärast seda, kui aprillis 1946 sai ÜK(b)P KK Kaadriavalitsuse ülemaks Malenkovi asemel senine ÜK(b)P Leningradi linna- ja oblastikomitee esimene sekretär Aleksei Kuznetsov, hakati viimase juhtimisel parteiorganite juhtivat rolli kaadritöös taas suurendama ja konkretiseerima. Järgmisel aastal sai Kuznetsov (tõsi küll, sisuliselt formaalselt) lisaks ka julgeolekuorganite kuraatoriks ÜK(b)P Keskkomitees. ÜK(b)P KK orgbüroo 5. oktoobri 1946. aasta otsusega sätestati, et edaspidi toimub ÜK(b)P KK nomenklatuuri ametikohtadele määramine ja sealt vabastamine alles pärast ÜK(b)P KK otsust. See tähendas seda, et ÜK(b)P Keskkomitee mitte ei kinnitanud ametniku määramist, vaid tegigi sisulise määramisotsuse. Regionaalsetelt parteiorganitelt, sh EK(b)P KK-lt ja ametkondadelt nõuti ettepanekute esitamist nomenklatuurkaadri ametisemääramiseks koos iseloomustustega. Parteiorganitel oli kohustus teavitada ÜK(b)P KK orgbürood regioonides paikneva üleliidulise alluvusega kaadri headest külgedest ja puudustest. Ühtlasi kinnitati uus ÜK(b)P KK nomenklatuur.⁴¹ See oli Eesti NSV-s paiknevate julgeolekuorganite osas üsna lühike, sisaldades vaid ENSV MGB ministri ja tema asetäitjad, kokku kõigest 4 ametikohta.⁴² Võib oletada, et kuna eelmised ÜK(b)P KK nomenklatuurid olid liiga rohkearvulised, siis sisuliselt määramisi otsustada ei jõutud ning nüüd sooviti seda olukorda muuta.

⁴⁰ ERAF, f. 1, n. 4, s. 324, l. 18–58, Perechen' dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK KP(b) Estonii, 07.–09.09.1946. Selle ja edaspidiste EKP nomenklatuuride ametikohti julgeolekuorganite osas vt: Hämmäläinen, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur*, Lisa 6. Jõustruktuuridega seotud nomenklatuursed ametikohad.

⁴¹ TsK VKP(b) i regional'nye partiinnye komiteti 1945–1953, sost. V. V. Denisov et al. (Moskva: ROSSPEN, 2004), 54–56, Postanovlenie Orgbyuro TsK VKP(b) “O nomenklature dolzhnostei TsK VKP(b)”, 05.10.1946.

⁴² ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 49p, Spisok dolzhnostei, rabotniki kotorĭkh naznachatsya i ozhvobozhdayutsya resheniem TsK VK(b)P, 1.11.1946.

Vastavalt eelpoolkirjeldatud otsusele kinnitas 1947. aasta jaanuaris uue nomenklatuuri ka EK(b)P Keskkomitee, milles oli juba arvestatud MGB-s 1946. aasta lõpus toimunud struktuurimuudatusi. Ka siin oli tendents vähenemisele: loetelust oli kõrvaldatud ENSV MGB jaoskonnaülemad ja osakonnaülemate asetäitjad olid arvatud reservnomenklatuuri. Võrreldes eelmise loeteluga vähenes kinnitamist nõudvate ametikohtade arv rohkem kui poole võrra – 69-lt 29-le. Keskkomitee hoiatas, et nomenklatuursetele ametikohtadele kinnitamise korra rikkumist karistatakse karmilt.⁴³

Järgmisel, 1947. aastal kitsendati ÜK(b)P KK nomenklatuuri ENSV MGB osas veelgi: nimekirja jäid vaid minister ja tema esimene asetäitja (polkovnik Pastelnjak). Üldse jäid erikaadrist siis ÜK(b)P KK nomenklatuuri järgmised ametid:

1. ENSV sõjakomissar;
2. ENSV siseminister;
3. ENSV siseministri esimene asetäitja;
4. MVD Paranduslik-töölaagri ja ehituse nr 907 valitsuse ülem;
5. MVD Paranduslik-töölaagri ja ehituse nr 907 valitsuse ülema asetäitja poliitöö alal ja poliitosakonna ülema asetäitja;
6. Eesti raudtee MGB valveosakonna ülem;
7. MVD Eesti kooli ülem;
8. ENSV riikliku julgeoleku minister;
9. ENSV riikliku julgeoleku ministri esimene asetäitja;
10. ENSV MN juures asuva kehakultuuri- ja spordikomitee esimees;
11. vabatahtliku spordiklubi (spordiühingu) "Kalev" esimees;
12. ENSV OSOAVIAHIM-i kesknõukogu esimees.⁴⁴

1948. aastal toimus kogu parteiaparaadi reorganiseerimine. Likvideeriti ÜK(b)P KK Kaadrivalitsus ja kaadriosakonnad kohalikes parteiorganites, sealhulgas EK(b)P KK kaadriosakond. Töö kaadri ja nomenklatuuriga anti koos otsuste täitmise kontrolliga valdkondlike osakondade kureerida. Julgeolekuorganeid, kogu "erikaadrit" ja veel mõningaid teisi asutusi hakkas kureerima administratiivosakond, Eesti NSV-s vastavalt EK(b)P KK administratiivosakond. Vastavalt kureerivatele osakondadele töötati välja uus nomenklatuur, mis MGB osas oli analoogne eelmistele. Ka uues, 1949. aasta ÜK(b)P KK nomenklatuuris jäi ENSV MGB-st sisalduma vaid kaks ametikohta: minister ja tema esimene asetäitja. Lisaks sisaldus seal

⁴³ ERAF, f. 1, n. 4, s. 403, l. 14–17; f. 1, n. 4, s. 404, l. 102–104.

⁴⁴ ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 84p–85, Spisok dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK VKP(b) po Ėstonskoĭ SSR, 22.12.1947.

Eesti raudtee MGB valvevalitsuse ülem.⁴⁵ Samuti oli eelnenud (1947. a) nomenklatuurile sarnane EK(b)P KK 1949. aasta loetelu.⁴⁶

Kui vaadelda julgeolekunomenklatuuri (põhinomenklatuur) osakaalu näiteks märtsiküüditamise ajal, 1949. aastal (selle aasta kohta on olemas täpsed andmed ENSV MGB aparadi koosseisude kohta), siis moodustas ÜK(b)P KK nomenklatuur (kaks ametikohta) kogu ministeeriumi koosseisust (1292 ametikohta) 0,15 protsenti ja EK(b)P KK nomenklatuur (28) 2,17 protsenti. Kogu ÜK(b)P KK Eesti NSV nomenklatuurist (245 ametikohta) moodustas ENSV MGB osa 0,82 protsenti ja kogu EK(b)P KK nomenklatuurist (1803) 1,55 protsenti. 1949. aastal oli nomenklatuuri nimekiri MGB-s Stalini ajal kõige lühem, sinna kuulus julgeolekutöötajatest vaid väga väike osa, tippjuhtkond.

Järgmise, 1950. aasta ÜK(b)P KK nomenklatuur oli eelmisest pisut pikem, sisaldades ENSV MGB-st lisaks ministrile kõik tema asetäitjad (seega siis kaks julgeolekuministri asetäitjat, asetäitja kaadrialal ja asetäitja miilitsa alal, ühtlasi Miilitsavalitsuse ülem).⁴⁷ Viimane oli samal aastal viidud koos miilitsaga MGB alluvusse.

1950. aasta septembris kaotati Eesti haldusjaotuse sovetiseerimise jätkamiseks ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega ära vallad ja moodustati 39 maarajooni, lisaks oli haldusjaotuses viis vabariikliku alluvusega linna (Tallinn, Tartu, Pärnu, Narva ja Kohtla-Järve). Kui Tallinn välja arvata (siin asus ENSV MGB keskaparaat), moodustati MGB osakonnad nüüd ka kõigis rajoonides ja linnades, kus neid veel seni ei olnud. Loomulikult polnud MGB ainus asutus, mille struktuur seoses rajoneerimisega muutus ja järgnevalt kehtestati vastavalt neile muudatustele ka uus EK(b)P KK nomenklatuur. MGB linnade ja rajooniosakondade ülemad (41) paitasid selle loetelu 59-kohaliseks, millele lisandus veel arvestusnomenklatuur operatiivosakondade ülemate asetäitjatest, kokku 13 ametikohta.⁴⁸

Viimane Stalini aja nomenklatuur kehtestati seoses järgmise sovetliku halduskorralduse sisseviimise etapiga – oblastite moodustamisega 1952. aastal. Mais 1952 vastu võetud seadluse kohaselt moodustati Eesti NSV-s kolm oblastit: Tallinna, Pärnu ja Tartu oblast. MGB jaoks tähendas see MGB oblastivalitsuste moodustamist, kes olid alluvusahelas ENSV MGB ja MGB rajooniosakondade vahelülis. Oblastivalitsust hakkasid juhtima

⁴⁵ ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 115p, Spisok dolzhnostei, vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK VKP(b) po Ėstonskoj SSR, 16.02.1949.

⁴⁶ ERAF, f. 1, n. 4, s. 719, l. 143.

⁴⁷ ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 145p, Spisok dolzhnostei vklyuchennykh v nomenklaturu TsK VKP(b) po Ėstonskoj SSR, 18.01.1950.

⁴⁸ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1975, l. 170, EK(b)P KK nomenklatuur, 4.12.1950.

kolmeliikmelised juhtkonnad, mis koosnesid oblastivalitsuse ülemast, ülema asetäitjast ja ülema asetäitjast kaadrialal. Oblastivalitsuste ülemad määrati ÜK(b)P KK uue nomenklatuuri koosseisu oblastite järgi. Tallinna oblasti järgi oli nimekirjas ka Eesti raudtee MGB valvevalitsuse ülem.⁴⁹ Vastavasse EK(b)P KK uude nomenklatuuri olid kaasatud oblastivalitsuste juhtkonnad, samal ajal kui rajooniosakondade ülemad olid paigutatud madalama taseme nomenklatuuri.⁵⁰ See üldnomenklatuur kehtis kuni Stalini surmani. MGB oblastivalitsused Eesti NSV-s likvideeriti juuniks 1953.

Nomenklatuurisüsteemi rakendamine

Nagu juba eespool mainitud, olid just NKVD koosseisu kuulunud julgeolekujuhid esimeste seas, kes juba 1940. aasta septembris EK(b)P KK büroos ametisse kinnitati. Nii NKVD kui kaadri küsimused üldiselt võttis enda alluvusse EK(b)P KK esimene sekretär Karl Säre. Nomenklatuurkaadrit kinnitava EK(b)P KK büroo koosseisu hakkas kuuluma ka NKVD rahvakomissar Boris Kumm.

ENSV NKVD juhtivkaader suunati ametisse NSVL NKVD-st (Nõukogude Liidu päritolu tšekistide seast) ja esialgu osalt ka EK(b)P Keskkomiteest (Eesti päritolu kommunistide seast). Viimased olid siiski ilma tööks vajaliku ettevalmistuseta (kasuks tuli küll eelnev konspiratiivse töö kogemus) ja sageli vene keele oskuseta. Lisaks kerkisid üles juhtumid, kus senitest Eesti kodanikest NKVD töötajad paljastati kui Eesti Vabariigi politseiga koostööd teinud "provokaatorid". Nii esitati jaanuaris KK büroole taotlus vabastada ametist ENSV NKVD sekretariaadi ülem Nikolai Härms, kes oli arreteeritud juba oktoobris 1940 kui endine poliitilise politsei agent.

Nomenklatuurkaadri rahvuslik-päritolulist koosseisu vaadeldes torkab silma, et juba sellest ajast olid peaaegu kõigi keskosakondade ülemad NSV Liidust pärit mitte-põhirahvusest kaadrijulgeolekutöötajad ning kohalike osakondade ülemad seevastu kohalikku päritolu, samas kui nende asetäitjad olid jällegi kaadritšekistid väljaspool Eestit.

Pärast ENSV NKGB moodustamist alustati KK büroos rahvakomissar Kummi ametissekinnitamisest 14. märtsil 1941. Et Kummi ametissemääramise ja -kinnitamise aegrida on võimalik taastada, vaadeldes, kuidas see protsess täpselt käis. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB)

⁴⁹ ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 178, Spisok dolzhnostei vkladyuchennykh v nomenklaturu TsK VKP(b) po Éstonskoï SSR, 4.06.1952; Spisok dolzhnostei vkladyuchennykh v nomenklaturu TsK VKP(b) po Tallinskoï oblasti, 4.06.1952;

⁵⁰ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1374, l. 74, EK(b)P KK nomenklatuur, 14.-16.06.1952.

moodustati NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 1941. aasta 3. veebruari seadlusega. Kolm päeva hiljem esitasid NSVL NKVD rahvakomissar Lavrenti Beria, ÜK(b)P KK sekretär Malenkov ja Beria asetäitja Vsevolod Merkulov Stalinile eriteate ettepanekutega NKGB territoriaalorganite juhtide määramise kohta.⁵¹ Selle dokumendiga esitati liiduvabariikide NKGB rahvakomissarideks enamasti senised NKVD rahvakomissarid, kuid näiteks Läti ja Leedu NSV-s hoopis seniste rahvakomissaride NSV Liidust saadatud asetäitjad. Poliitbüroos tehti otsus nii NKGB kui NKVD territoriaalorganite juhtide ametissemääramise kohta 25. veebruaril.⁵² NSVL NKVD 26. veebruari 1941. aasta käskkirjaga määrati ametisse NKVD rahvakomissarid (sh ENSV NKVD rahvakomissar Andres Murro).⁵³ Samal päeval määrati ametisse ka NKGB rahvakomissarid, sh ENSV NKGB rahvakomissar Kumm. Vastne rahvakomissar Kumm kirjutas oma esimese käskkirja alla 3. märtsil, moodustades ENSV NKGB ja määrates kindlaks selle struktuuri ning juhtivtöötajad.⁵⁴ EK(b)P KK büroos kinnitati Kumm ja Murro rahvakomissarideks alles 14. märtsil ning paluti ÜK(b)P Keskkomiteel omakorda “see otsus kinnitada”.⁵⁵ Tegemist oli seega puhta formaalsusega, sest nagu eelnevalt näidatud, oli just ÜK(b)P Keskkomitee Stalini isikus juba andnud heakskiidu julgeolekujuhtide ametissemääramiseks. Nüüd andis ENSV ÜN Presiidium 26. märtsil seadluse ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi jaotamise kohta kaheks rahvakomissariaadiks, samuti seadlused Murro ja Kummi rahvakomissarideks nimetamise kohta. Mõlemad seadlused avaldati Eesti NSV Teatajas 29. märtsil 1941.⁵⁶ 23. aprillil, pärast Eesti NSV Ülemnõukogu istungjärgu toimumist, avaldati Eesti NSV Teatajas seaduse eelmiste seadluste kinnitamise kohta.⁵⁷ Seega toimus julgeolekujuhtide

⁵¹ *Lubyanka: Stalin i NKVD-NKGB-GUKR “Smersh”: 1939 – mart 1946: dokumenty*, sost. V. N Haustov, V. P. Naumov, N. S. Plotnikova (Moskva: Mezhdunarodnyĭ fond “Demokratiya”, Materik, 2006), 235–238.

⁵² *Politbyuro TsK RKP(b)-VKP(b): povestki dnya zasedanii 1919–1952: katalog, tom 3. 1940–1952*, otv. red. G. M. Adibekov i K. M. Anderson (Moskva: ROSSPEN, 2001), 155.

⁵³ A. Kokurin, “The basic activity directions of the people’s Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941”, *Latvijas Vēsturnieku Komisijas raksti, 11, Latvija Nacistiskās Vācijas Okupācijas Varā 1941–1945, Starptautiskās konferences referāti 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga / Latvija under Nazi German occupation 1941–1945, Materials of an international conference 12–13 June 2003* (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004), 141–153 (150).

⁵⁴ ERAF, f. 17SM, n. 16, s. 7, l. 1, Prikaz NKGB ĒSSR za 1941 g. № 001 05.03.1941 “Ob organizatsii Narkomata gosudarstvennoi bezopasnosti ĒSSR”.

⁵⁵ ERAF, f. 1, n. 4, s. 62, l. 102, Protokol № 3 zasedaniya byuro TsK KP(b)É ot 14., 17., 22.03.1941.

⁵⁶ *ENSV Teataja 1941*, 500–502.

⁵⁷ *Ibid.*, 649.

ametissemääramine NSV Liidu juhtkonna otsusel ja EK(b)P juhtkonnal jäi vaid üle see oma formaalse otsusega kinnitada.

Tähelepanuväärne on, et endiselt ei kinnitatud EK(b)P Keskkomitees NKGB rahvakomissari asetäitjateks määratud Aleksei Škurinit ega Venjamin Gulsti. Rahvakomissari asetäitjaks kaadrialal määratud Sergei Kingissepp (julgeolekuohvitser NSV Liidust) kinnitati EK(b)P KK bürool 17. aprillil 1941.

Kuigi Säre ja teised tunnetasid tšekistide, eelkõige Nõukogude Liidust saabunud julgeolekutöötajate poolt teatud üleolekut ja ignorantsust, ei kavatsenud nad veel võitluseta loobuda. Nii tegi EK(b)P KK büroo 22. märtsil 1941 otsuse, milles viidati suurtele puudustele NKGB töös, samuti vähesele "sidemele rahvahulkadega" (loosung, mida sovetipruugis sageli kasutati) ja kohaliku kaadri osakaalu vähesusele, eriti pärast rahvakomissariaatide lahutamist. Büroo otsustas kohustada rahvakomissar Kummi pöörama EK(b)P KK kaadriosakonna kaasabil suuremat tähelepanu kohaliku kaadri kaasamisele. Olukorda, kus NKGB ülemate asetäitjad tegutsevad mööda minnes oma ülemustest, loeti lubamatuks ja kohustati ülemaid võtma endale täielik juhtimine ja vastutus. EK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvad ametnikud tuli esitada ametisse kinnitamiseks EK(b)P Keskkomiteele.⁵⁸ Järgmistel büroo istungitel juhtivtöötajate kinnitamised jätkusid, järgides maikuus välja töötatud nomenklatuuri, kuid juunis 1941 alanud sõda ei võimaldanud sellega just kaugele jõuda. Viimased sõjaeelsed keskaparaadi jaoskonnaülemate ja osakonnaülemate asetäitjate ametissekinnitamised toimusid veel 19. juunil 1941.

Pärast sõja algust enam EK(B)P KK büroos nomenklatuurametnike kinnitamisi ei toimunud. Nii jäid kinnitamata juulikuus taas ühtseks siseasjade rahvakomissariaadiks reorganiseeritud ENSV NKVD juhtivtöötajad. Nagu nähtub EK(b)P KK käsutuses olnud andmetest, oli ENSV NKVD-s (ilma miilitsa ja maanteevalitsuseta) ÜK(b)P KK 21 nomenklatuursest ametikohast täidetud 18. Rahvakomissariaadi juhtkonnast suunati rahvakomissar Kumm ja tema asetäitjad Venjamin Gulst ja Karl Hansson (asetäitja kaadri alal) tööle teistesse NSVL NKVD organitesse, asetäitja miilitsa alal Andres Murro ja asetäitja mitteoperatiivsetes küsimustes Elmar Paju olid sõjas hukkunud. Keskosakonna ülemate ametikohti täitsid NSV

⁵⁸ ERAF, f. 1, n. 4, s. 68, l. 173, EK(b)P KK otsus nr 3 "Kaadri jaotamise kohta riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissariaatide vahel", 22.03.1941.

Liidust saadetud julgeolekutöötajad, samas kui kohalike osakondade ülemateks olid Eesti päritolu kommunistid.⁵⁹

1941. aasta novembris ENSV NKVD likvideeriti ning töö julgeolekunomenklatuuriga jäi pikaks ajaks tahaplaanile. Siiski üritas uueks EK(b)P liidriks tõusev Nikolai Karotamm võtta endale endise rahvakomisari Kummi suhtes protežeerija rolli, küll teda moodustatavate Punaarmee eesti väeosade NKVD eriosakonna ülemaks pakkudes, küll vihjates, et tema materiaalne olukord jätab võrreldes teiste rahvakomissaridega soovida (Kumm ei saanud enam rahvakomissari palka, vaid pidi hakkama saama NSVL NKVD jaoskonnaülema palgaga). Karotamm avaldas Nõukogude tagalas nii mõnelgi korral initsiatiivi Eesti NSV julgeolekuorganite taastamiseks, lootes ilmselt sel viisil viimaste üle teatud kontrolli saavutada.⁶⁰ Siiski ei järgitud julgeolekuorganite formeerimisel mitte Karotamme, vaid Moskva soove ja Karotammele jäi julgeoleku kureerimiseks vaid piiratud hulk instrumente, sealhulgas kaadritöö ja nomenklatuurisüsteem. Stalini eeskujul pidas ta tööd kaadriga “partei monopoliks”.

Pärast ENSV NKGB taastamist 1944. aasta märtsis asuti juba järgmisel kuul EK(b)P KK büroos selle juhtivametnikke kinnitama. Esimeste hulgas, 27. aprillil 1944 kinnitati ENSV NKGB rahvakomissari asetäitja, senine Leningradi oblasti NKGB valitsuse rajooniosakonna ülem Aleksandr Mihhailov. Näitena julgeolekujuhtide ametisemääramise ja -kinnitamise käigust saab tuua olukorra 1945. aasta 19. jaanuari seisuga. Selleks ajaks ei olnud EK(b)P KK nomenklatuuri loetelu veel vastu võetud ja tõenäoliselt kinnitati ametnikud sellel tasemel, nagu need kinnitamiseks esitati. Sealhulgas oli “ENSV NKGB nomenklatuuri” arvatud keskaparaadi jaoskonnaülemad (nii iseseisvate jaoskondade ülemad kui ka osakondade jaoskondade ülemad ning sekretariaadi ja sisevangla ülemad).⁶¹ Võib eeldada, et kuna partei poolt kinnitatuid oli kõigis gruppides, siis loeti dokumendis toodud ametikohti EK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvaks.

Nagu nähtub tabelist 1, oli koosseisus sisalduvatest juhtivametnikest kinnitatud umbes pooled, kuid samas oli hulk ametikohti täitmata, mis oli arvestades sõja jätkumist ja kaadrite puudust üsna loomulik. Kõik ametnikud olid kommunistliku partei liikmed. Rahvuste järgi oli nende seas 34 venelast, 8 eestlast (keskosakondade ülemate seas ei olnud ühtegi eestlast)

⁵⁹ ERAF, f. 1, n. 1, s. 330, Spiski na nomenklaturnŷkh rabotnikov TsK VKP(b), rabotavshikh v Ėstonskoj SSR v period vojnŷ, 15.12.1942.

⁶⁰ Saueauk, *Propaganda ja terror*, 111–116; ERAF, f. 1, n. 6, s. 1422, l. 8, Sekretar' TsK KP(b)Ė Karotamm – narkomu NKVD SSSR Beriya, 08.12.1942, ERAF.1.6.1422, l. 8.

⁶¹ ERAF, f. 1, n. 3, s. 434, l. 2–4, Spisok nomenklaturnŷkh rabotnikov NKGB ĖSSR, 19.01.1945.

Tabel 1. ENSV NKGB nomenklatuur 1945. aasta jaanuaris

Ametikohtade kategooria	Ametikohtade arv	Täidetud ametikohti	EK(b)P KK-s kinnitatud ametnikke
Juhtkond (rahvakomissar, rk. asetäitjad ja abi)	5	4	3*
Keskosakondade ülemad	7	5	5
Osakonnaülema asetäitja(d)	12	10	3**
Jaoskonnaülemad***	22	15	5†
Kohalike osakondade/jaoskondade ülemad	11	11	8‡
KOKKU	57	45	24

* Sealhulgas loeti 27.04.1944 seisuga ametisse kinnitatuks ka rahvakomissar Kumm.

** Lisaks oli kinnitamiseks esitatud 3 ametnikku, nendest Alfred Pressmann ja Mihhail Škurenkov juba mais 1944. Mõlemad olid töötanud ENSV julgeolekuorganites ka 1940/41. aastal ja pälvinud EKP juhtkonna poolt negatiivset tähelepanu. Mõlemad siiski märtsis 1945 kinnitati.

*** Sh. sekretariaadi ja sisevangla ülemad.

† Lisaks oli 2 ametnikku kinnitamiseks esitatud.

‡ Lisaks oli 2 ametnikku kinnitamiseks esitatud.

ja kolm muust rahvusest isikut. Keskosakondade ülemad (v.a uurimisosakonna ülem Jakobson) olid kõik enne 1940. aastat Nõukogude Liidus teenistuses olnud julgeolekuohvitserid. Seega juhtisid ja korraldasid rahvakomissariaadi tööd valdavalt mitte-Eesti taustaga inimesed.

Huvipakkuv on asjaolu, et kuigi veel rahvakomissari asetäitja kaadrialal Vladimir Vedejev peatselt EK(b)P KK büroos kinnitati, siis edaspidi rahvakomissari/ministri ja tema asetäitjate kinnitamist ja vabastamist EK(b)P Keskkomitees enam ei toimunud. Erandiks on ministri asetäitja Mihhailov, kes kinnitati EK(b)P KK büroo istungil 1944. aastal, aga vabastati alles 25. aprillil 1951, kuigi ta oli tegelikult ametist vabastatud juba oktoobris 1950. Ministri asetäitja kaadrialal Vedejev küll kinnitati 21. veebruaril 1945, kuid hiljem (1951) teda ei vabastatud. Ministri asetäitjat Pavel Pastelnjakki EK(b)P Keskkomitee ei kinnitanud (asus ametisse 1945) ega vabastanud (vabastati ametist 1951). Minister Valentin Moskalenkot ei kinnitatud MGB ministri ametisse ega vabastatud sellest, küll aga kinnitati ta 29. aprillil 1953 ENSV siseministriks (pärast Stalini surma nomenklatuuri

käitlemise kord mõningal määral muutus). Samas kinnitati Moskalenko EK(b)P KK büroos 11. juunil 1951 spordiühingu “Dünamo” esimeheks, tõenäoliselt seetõttu, et see ametikoht ei kuulunud siis mitte ÜK(b)P KK, vaid ainult EK(b)P KK nomenklatuuri. 1951. aastal ametisemääratud ministri asetäitjaid – Mihhail Svinelupovit, Aleksandr Tšernovi ja Aleksandr Trapeznikovi EK(b)P KK büroo ei kinnitanud ega vabastanud ehk siis nende puhul järgiti eespool kirjeldatud protsessi, kus MGB ministri asetäitjad, kui ÜK(b)P KK nomenklatuuri, määrab ametisse ÜK(b)P Keskkomitee.

Nomenklatuuri kinnitamise ettevalmistamise ja teiste julgeolekukaadrit puudutavate küsimustega tegeles kuni 1948. aastani EK(b)P KK kaadri sekretärile (ühtlasi KK kaadriosakonna juhataja) alluv KK kaadriosakond, kelle koostööpartneriks pidi olema rahvakomissari/ministri asetäitjale kaadri alal alluv kaadriosakond. Otseselt tegeles julgeolekukaadriga EK(b)P KK kaadriosakonna nn “erikaadri sektor” (vn *sektor spetskadrov*). Ei ole kahtlust, et “spetsiaalne kaader” tähendas eelkõige tšekiste, NKGB/MGB ja NKVD/MVD töötajaid. Kuid sektori kureerimise alla kuulus ka Eesti NSV sõjakomissariaadi, välisministeeriumi, justiitsministeeriumi (kohutuministeeriumi), ülemkohtu, prokuratuuri jm kaader ehk siis repressiivasutused, sõjaväeline kaader jms. Sovietismi “eri”, mis vene keeles oli nii *osobõi* kui *spetsialnõi*, kasutati Nõukogude ametlikus terminoloogias sageli riigi- või parteilise saladusega seonduvaga nimetamiseks (nt “eriosakond”, “erikaust” jne).

Erikaadri sektor pidi tegelema ka ÜK(b)P KK nomenklatuuri töötajate materjalidega. Nii oli jaanuaris 1946 sektori kureerimise all kokku 52 ÜK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvat ametikohta, neist 13 ENSV NKVD-st, kaks NKGB transpordiorganitest ja 23 ENSV NKGB-st. Viimastest olid täidetud kõik ametikohad, neist üheksa 1945. aastal.⁶² See oli aeg, kus üleliidulisse nomenklatuuri kuuluvate julgeolekutöötajate arv oli kõige suurem.

Kuigi EK(b)P KK kaadriosakonna tööülesanded olid sõnastatud kõrgelennuliselt – juhtivkaadri valik, nõukogudevastaste elementide väljaajamine, usaldusväärse kaadri edutamine jne⁶³ –, kujunes töö vähemalt julgeolekukaadriga tegelikkuses problemaatiliseks ja parteiaparaadi volitused olid siin suhteliselt piiratud. Nii kurtis erikaadri alal töötav instruktor Anatoli Demidov KK aparadi nõupidamisel: “Ma olen tarbetu. Ma ei saa [NKGB ja NKVD] kaadrit praktilises töös tundma õppida. Töötajad, kes tegelevad partei või tööstuse kaadriga, on paremates tingimustes, nad

⁶² ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 30–31, Spisok dolzhnostei vkhodyashchikh v nomenklaturu TsK KPSS, jaanuar, 1946.

⁶³ ERAF, f. 1, n. 48, s. 38, l. 6jj, Spravka o rabote otdela kadrov TsK KP(b)É.

võivad teada, kuidas töötab direktor, aga selliste organisatsioonide nagu NKVD ja NKGB erikaadriga tegelejale ei taheta nende tööst rääkida, kuidas nad tegutsevad. Rääkida büroo ees kasvõi üldistest funktsioonidest, millega nad tegelevad, ei pea nad ennast kohustatuks. Ma ei tunne toetust.⁶⁴

Sektori tegelik töö seisneski valdavalt julgeoleku nomenklatuurtöötajate kinnitamise bürookraatlikus ettevalmistamises. Seda, et julgeolekutöötajate kinnitamisest oli saanud sisuliselt formaalsus, näitab asjaolu, et nende kinnitamine toimus sageli kuid pärast töötaja tegelikku ametissenimetamist. Samuti ei ole teada, et EK(b)P KK büroo oleks vastu olnud ühegi julgeolekutöötaja kinnitamisele, kuigi sellest ei pruugi dokumentaalset jälge säilinud olla. Kuid ka selliste ametissekinnitamisega tekkis probleeme. Nagu rääkis instruktor Demidov, võisid NKVD ja NKGB lasta inimest töötada üks või kaks aastat, enne kui pidasid vajalikuks ta kinnitamiseks esitada: "[NKVD ja NKGB] on kaks organisatsiooni, kes [kinnitamise kohustuslikkusega] ei arvesta."⁶⁵

Aga julgeolekujuhtide kinnitamine ei olnud tollal vaid Eesti NSV probleem, mis näib viitavat teatud suhtumisele NSVL MGB juhtkonnas. 1946. aasta 26. juulil võttis ÜK(b)P Keskkomitee tõenäoliselt uue kaadrivalitsuse ülema Aleksei Kuznetsovi initsiatiivil vastu otsuse puudustest Ukraina KP kaadritöös, kus muu hulgas oli puudusena toodud asjaolu, et prokuratuur, justiitsministeerium, MVD ning MGB esitavad oma nomenklatuurkaadri parteiorganitele kinnitamiseks alles pärast märkimisväärse aja möödumist nende faktilisest ametisemääramisest, mis raskendas parteiorganitel vigade vältimist kaadri valikul ja jaotamisel.⁶⁶ Ei möödunud palju aega, kui oktoobris 1946 saatis EK(b)P KK kaadri sekretär Dmitri Kuzmin ENSV MGB-sse kirja, kus teatati ministrile, et MGB kaadriosakond ei ole esitanud kaadrit KK kaadriosakonnale kinnitamiseks ja vabastamiseks õigeaegselt, mis raskendavat normaalset aruandmist ÜK(b)P Keskkomitee ees ja käib vastu kaadri tundmaõppimise põhimõttele. Paluti anda vastavad juhtnõõrid kaadriosakonda ning esitada vastavad materjalid Keskkomiteele viie päeva jooksul.⁶⁷ Need nõudmised vastasid isegi sõnasutuselt eespool mainitud ÜK(b)P KK Ukraina NSV kohta käivale otsusele.

1946. aasta 14. augustil arutati Keskkomitee büroos EK(b)P KK uue nomenklatuuri kinnitamist. Kaadriosakonna juhataja asetäitja Heinrich Laura, kes juhtis ka erikaadri sektorit, edastas, et minister Kumm soovis

⁶⁴ ERAF, f. 1, n. 4, s. 380, l. 42, Stenogramma soveshchaniya instruktorov TsK KP(b)É, 18.04.1946.

⁶⁵ *Ibid.*, l. 44.

⁶⁶ *TsK VKP(b) i regionalnye*, 49–54.

⁶⁷ ERAF, f. 1, n. 48a, s. 89, l. 42.

nomenklatuuri hulka lisada ministri abi majandusalal. Karotamm selle vastu ei olnud. II sekretär Sergei Sazonov selgitas ÜK(b)P KK ja EK(b)P KK nomenklatuuri kinnitamise vahekordi ja teatas, et EK(b)P Keskkomiteel on õigus püstitada ÜK(b)P Keskkomitee ees küsimus, et ta mõnda töötajat ei kinnita ja tavaliselt olevat ka ÜK(b)P Keskkomiteest helistatud ja kinnitamine kooskõlastatud. Iseasi olevat, kui ÜK(b)P Keskkomitee on töötaja juba enne kinnitanud ja ENSV-sse saatnud – siis ei saavat EK(b)P Keskkomitee enam seda otsust muuta.⁶⁸ Praktikast kinnitati samaaegselt mõlemas nomenklatuuris sisalduvad ametnikud siiani EK(b)P Keskkomitee ja paluti ÜK(b)P Keskkomiteel see otsus kinnitada.

Nagu eespool näidatud, siis sätestati koos oktoobris 1946 kehtestatud uue ÜK(b)P KK nomenklatuuriga, et selles loetletud töötajate ametisse määramine ja sealt vabastamine toimub nüüdsest ainult ÜK(b)P Keskkomitee otsusega. Nagu nägime, siis tööpoolest ÜK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvate ENSV MGB ametikohtade määramisi-vabastamisi enam EK(b)P Keskkomitee büroo istungitel reeglina ei toimunud. Nii toimus näiteks minister Kummi ametist mahavõtmine ja Valentin Moskalenko julgeolekuministri kohale määramine hoopis ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsusel 24. jaanuaril 1950. Seega jäigi edaspidi kuni Stalini aja lõpuni EK(b)P KK põhiliseks kompetentsiks ENSV MGB nomenklatuurkaadri osas osakonnaülemate kinnitamine ja vabastamine.

Julgeoleku nomenklatuur kinnitati nüüd formuleeringuga “võtta vastu ENSV riikliku julgeoleku ministri ettepanek”. ENSV MGB kontrollnimikirjade järgi oli 1947. aasta alguses põhinomenklatuurist täidetud 26 ametikohta ja reservnomenklatuurist 15. Põhinomenklatuuris oli vaid neli eestlast: minister Boris Kumm, Eduard Neelus (2-N osakonna ülem), Alfred Pressmann (A osakonna ülem) ja Oskar Borell (Viljandi maakonnaosakonna ülem). Reservnomenklatuuri seas ühtegi eestlast ei olnud.⁶⁹

Seoses struktuurimuudatustega parteiaparaadis 1948. aastal moodustati aasta lõpuks administratiivosakond ka EK(b)P KK aparadi koosseisus, mille kureerimise alla määrati kokku 29 ministeeriumi ja ametkonda, lisaks ENSV MGB-le julgeolekuorganitest veel Eesti raudtee MGB valvevalitsus ja Eesti merebasseini MGB valveosakond, samuti ENSV MVD, Eesti NSV MVD vägede sõjatribunal, Eesti NSV MVD vägede sõjaväeprokuratuur, MVD paranduslikud töölaagrid, ENSV MN juures asuv Repatrieerimisvalitsus, kohtulikud ja prokuratuuriorganid, riigikontrolli ministeerium,

⁶⁸ ERAF, f. 1, n. 4, s. 361, l. 170, Stenogramma zasedaniya byuro TsK KP(b)É, 14.08.1946.

⁶⁹ ERAF, f. 1, n. 48a, s. 159, l. l 203–209, Kontrol'nyĭ spisok 1 i 2 rabotnikov MGB ÉSSR osnovnoi nomenklatury TsK KP(b)É po sostoyaniyu 10.02.1947.

tervishoiuministerium, kohtuministerium jt.⁷⁰ Koos kaadriosakonnaga kaotati erikaadri sektor. Kureerimine tähendas uuele osakonnale nii kaadritööd kui direktiivsete otsuste täitmise kontrolli ja asutuste parteiorganisatsioonide töö juhtimist, sealhulgas tööd nomenklatuurkaadriga. Nomenklatuurtöötajad kinnitati ametisse administratiivosakonna töötaja koostatud õiendi alusel, millele oli lisatud administratiivosakonna juhataja ettepanek ametisse määramiseks. Selles sisaldus paarirealine iseloomustus, näiteks: "N-il on suur tšekistitöö kogemus, samuti organisaatorivõimed, mida kasutab oskuslikult oma praktilises töös." Põhiliseks MGB küsimustega tegelejaks sai administratiivosakonna juhataja asetäitja MGB reservpolkovnik Johannes Tipner. Aastaid 1948–49 iseloomustab see, et siis üritas EK(b)P KK eesotsas Nikolai Karotammega end kehtestada ENSV MGB ja julgeolekuorganite juhina Eesti NSV-s. Siiski ei olnud nomenklatuurisüsteem selleks peamine hoob, sest jäi vastupanuliikumise mahasurumise ehk "banditismivastase võitluse" survestamise kõrval teisejärguliseks. Samas on teada, et just banditismivastase võitluse nõrga läbiviimise eest taotles Karotamm ÜK(b)P Keskkomiteelt ENSV MGB ministri asetäitja Pavel Pastelnjaki tagandamist, kes teatavasti kuulus ÜK(b)P KK nomenklatuuri.⁷¹ See oli üsna suur sekkumine Moskva kaadripoliitikasse ja jäi viimase poolt heakskiiduta – Pastelnjak jäi ametisse veel ka pärast Karotamme tagandamist.

Aastatel 1950–52 viidi läbi nn "Eesti süüasi", parteipuhastused EK(b)P-s, mille käigus vahetati välja senine Eesti NSV juhtivkaader, samaaegselt intensiivistati repressioone metsavendade ja nn "kodanlike natsionalistide" suhtes. "Eesti süüasjas" oli oluliseks tähiseks 1950. aasta EK(b)P KK "märtsipleenum", mille tulemusena tagandati parteijuht Nikolai Karotamm ja rida teisi juhtivaid tegelasi, sealhulgas neli EK(b)P KK büroo liiget. Samalaadne aktsioon toimus uue julgeolekuministri Moskalenko läbiviimisel ka ENSV julgeolekuministeriumis, kus vahetati välja pea-aegu kogu nomenklatuurkaader. Uuteks juhtideks määrati sageli väljastpoolt Eesti NSV-d värskest kohale saadetud julgeolekuohvitserid. EK(b)P KK nomenklatuurkaadri ametissenimetamise protseduuri järgiti reeglina siiski ka edaspidi. Näiteks EK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvatest neljateistkümnest keskosakonna ülemast (kokku oli aastatel 1950–52 ametis 14

⁷⁰ ERAF, f. 1, n. 4, s. 702, l. 2, 6, Protokol № 2 zasedaniya TsK KP(b)É ot 05., 08.01.1949 § 8 "O raspredelenii mezhdú otdelami TsK KP(b)É ministerstv i vedomstv respubliki".

⁷¹ ERAF, f. 1, n. 1, s. 11, l. 42, Karotamm – Zav. administrativnogo otdela TsK VKP(b), 20.09.1948.

osakonnaülemat⁷²⁾ määrati Moskalenko ajal ametisse üksteist ohvitseri. EK(b)P KK büroo 5. oktoobri 1950 istungil kinnitati korraga ligi 30 uut rajooniosakondade ülemat. Nii massilise protseduuri puhul sai kinnitamine olla vaid formaalsus. Arvestades seda ja Moskalenko üleolevat suhtumist Eesti NSV parteivõimudesse on selge, et uued juhtivtöötajad olid lojaalsed pigem ministrile ja Moskvale kui kohalikule (partei)juhtkonnale.⁷³

Selline poliitika viis olukorrani, kus Moskalenko “valitsemisaja” lõpuks maikuu 1953 ei olnud ENSV MVD riikliku julgeoleku juhtivkaadri seas ministrist kuni osakonnaülemateni (see tähendab EKP Keskkomitee tollase nomenklatuuri seas) mitte ühtegi eestlast. Osakonnaülemate asetäitjate seas oli eestlasi 14,3 protsenti, jaoskonnaülemaid 10 protsenti ja operatiivtöötajaid 27,6 protsenti. Sii hulka tuleb aga arvestada ka Nõukogude Liidust saabunud eestlased, mistõttu ei saa selle põhjal kohaliku kaadri osakaalu kohta järeldusi teha. Ka oblastivalitsuste juhtkondade seas eestlaseid ei olnud. Linnade ja rajoonide osakondades oli eestlasi osakonnaülemate ja nende asetäitjate seas 13,1 protsenti ja operatiivkoosseisus 43 protsenti. ENSV MVD parteikomitees oli 11 liikme seas vaid üks eestlane ja ministeeriumi partei-organisatsioonide sekretäride seas oli 19 inimesest eestlaseid vaid kaks.⁷⁴

Julgeolekuorganite roll nomenklatuurisüsteemi rakendamisel

Kuna julgeolekuorganite põhiülesanne oli nõukogudevastase kontingendi kindlakstegemine ja kõrvaldamine, olid julgeolekuorganid EK(b)P Keskkomiteele kaadritöös partneriks ja abiliseks. Julgeolek informeeris parteijuhtkonda kitsaskohtadest riigi- ja parteiaparaadis, samuti kaadri kohta käivast poliitiliselt “kompromiteerivast materjalist”. Juba 1940. aastal, Eestis Nõukogude režiimi kehtestades, viis EK(b)P KK sisse praktika, et julgeolekuorganitele saadetakse päringud kaadri, sealhulgas nomenklatuurkaadri taustakontrolli läbiviimiseks. Nii kontrollis ENSV NKVD

⁷²⁾ Vt tabel 4 artiklis Meelis Saueauk, “Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953: ülesanded, struktuur, juhtimine”, *Ajalooline Ajakiri: Eesti ajaloost Nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of the Estonia during the Soviet rule*, ½ (2009), 77–121 (119).

⁷³⁾ Vaata ka: Saueauk, *Propaganda ja terror*, 339–340.

⁷⁴⁾ ERAF, f. 1, n. 126, s. 67, l. 104–107, Spravka MVD ÉSSR O polozhenii s nacional'nyimi kadrami v MVD ÉSSR i o rezul'tatakh provedennykh meropriyatii organami MVD ÉSSR s nacionalisticheskimi podpol'em v Éstonii, 04.06.1953, publitseeritud: Tõnu Tannberg, *Politika Moskvÿ v respublikakh Baltii v poslevoennÿe godÿ (1944–1956): issledovaniya i dokumentÿ* (Tartu: Tartu University Press, 2008), 286–288, eesti keeles: Õiend rahvusliku kaadri seisukorrast Eesti NSV MVD-s ja Eesti NSV MVD poolt natsionalistliku põrandaalusega läbiviidud töö tulemustest, Saueauk, *Propaganda ja terror*, 423–426.

juba 9. septembriks 1940 kohtunike ja kohtuasutuste töötajate nimekirju, leidmaks seal Eesti Vabadussõjalaste Liidu liikmeid.⁷⁵

Kontrolli materjalid on arhiiviallikes säilinud enamasti ilma päringu tulemusteta, samuti ei ole täpset informatsiooni selle kohta, kuidas julgeolekuorganid ise selliseid taustakontrolle käsitlesid ja läbi viisid. Arvestades asjaolu, et kontrolli vastuseid on koostanud erinevad julgeolekuorganite osakonnad, võib oletada, et kontrolli teostamise viise oli erinevaid.

Julgeoleku ja siseministeeriumi kaadri enda osas viidi ministeeriumis läbi nn "erikontrolli" (vn *spetsproverka – spetsialnaja proverka*) ehk "mineviku tegevuse erikontrolli", mis tuli teostada enne ametissemääramist. Erikontrolli käigus, mis oli NKVD-s muutunud kohustuslikuks 1936. aastal, koguti teavet isiku ja tema hõimlaste mineviku kohta ning kontrolliti "kompromiteeriva materjali" olemasolu.⁷⁶ 1972. aastal välja antud KGB salajase vastuluuresõnaraamatu järgi oli "erikontroll" julgeolekuorganite poolt läbiviidav infokogumise ja kontrolli meetmete süsteem, mida kasutati Nõukogude Liidu kodanike suhtes nende juurdepääsuloa vormistamisel tööks salajaste dokumentidega, sõjaväeteenistusse või "režiimsetele objektidele" tööle võtmisel, riigist väljasõidu ja kodakondsuse taotlemise või kodakondsusest loobumise vormistamisel. Erikontroll sisaldas kontrolli julgeolekuorganite operatiivarvestuse kartoteekide kaudu, info kogumist töö- ja elukohas ning muid vajalikke meetmeid, sealhulgas agentuurmeetmeid, mis otsustati igal konkreetsel juhul eraldi. Kontroll hõlmas ka isiku lähemaid sugulasi. Erikontroll oli reglementeeritud vastavate instruksioonidega.⁷⁷

Julgeoleku- ja siseministeeriumi töötajate erikontrolli viisid läbi nende oma kaadriosakonnad, kus avati isiku kohta erikontrolli toimik. Erikontrolli lõppemisel koostas kontrollija kokkuvõtte erikontrolli tulemustest ja tegi ettepaneku kontrollitava edasise teenistuskäigu kohta. Stalini aja lõpuaastatel lisati lühikokkuvõtte kandidaadi erikontrollist ametissekinnitamise taotlusele ja edastati materjalid EK(b)P Keskkomiteesse. Keskkomitee kaadritöötajate võimalused iseseisvalt julgeolekutöötajate ja ka teiste nomenklatuuritöötajate suhtes taustakontrolli läbi viia olid väga piiratud.

Samuti loodeti julgeolekuorganitele ka teiste asutuste juhtivkaadri kontrolli osas. Keskkomitees tegi päringuid ENSV MGB-sse kontrolli (või "põhjaliku" või "hoolika" kontrolli (erikontrolli)) läbiviimiseks kaadriosakond

⁷⁵ ERAF, f. 1, n. 1, s. 241, l. 1, ENSV SARK rahvakomissar Kumm EKP Keskkomiteele, 09.09.1940.

⁷⁶ Tepļakov, *Mashina terrora*, 168.

⁷⁷ *Kontrrazvedyvatel'nyĭ slovar'*, otv. red. V. F. Nikichenko (Moskva: Vyshaya Krasnoznamennaya Shkola KGB SSSR imeni F. E. Dzerzhinskogo, 1972), 318–319.

või teised kaadriküsimustega tegelevad osakonnad. Päringute hulk oli üsna suur. Näiteks 1947. aasta jaanuarist on ühe kuu kohta teada 11 päringutega kirja (millele olid lisatud eluloolised õiendid) kokku 62 isiku kohta (sh 21 isikut ENSV Ministrite Nõukogust). Erikontrolli tulemustest teatas ENSV MGB A osakond, mille andmete järgi tõenäoliselt ka kontrolli teostati (osakonna funktsiooniks oli operatiivarvestuse ja vastavate kartoteekide ning arhiivi pidamine). Erikontrolli tulemusi päringute toimekus reeglina ei sisaldu.⁷⁸

“Kompromiteerivaks materjaliks” olid eelkõige poliitilise iseloomuga asjaolud, sh faktid kontrollitava või tema sugulaste represseerimisest, elamisest välismaal või sakslaste poolt okupeeritud territooriumil jne.⁷⁹ Põhjaliku kontrolli puhul uuriti esitatud ankeetandmete tõepärasust, tehti päringuid teistesse NKGB/MGB organitesse ning kasutada võidi ka jälitustoiminguid.

Erikontrolli kõrvalnähuks sai see, et keskkomitees ei süvenetud enam kaadrikontrolli teostamise iseseisvalt, vaid oodati “õiendit sm Kummilt”.⁸⁰ See oli EK(b)P KK teise sekretäri Georgi Kedrovi väljend, mis viitas sellele, et vastutus taustakontrolli tulemuste eest veeretati MGB-le. Kontrolli tulemusi ja muud NKGB/MGB-st edastatud isikute tausta puudutavat teavet tuli pidada ranges saladuses, teabe allikaid ega täpset sisu ei tohtinud selle subjektile avaldada. Kui aga teavet ikkagi tahtlikult või tahtmatult avaldati ja mõned faktid avalikuks tulid, pidas KK büroo seda parteilise konspiratsiooni rikkumiseks ja bolševistliku valvsuse kaotamiseks, millele järgnes hoiatav selgitustöö.⁸¹ Parteiametnikud pidid andma allkirja riikliku ja parteilise saladuse mitteavaldamise kohta ning vastavalt NSVL ÜN Presiidiumi 9. juuni 1947 seadlusele oli selle rikkumise eest ette nähtud parteiline ja kriminaalkaristus.⁸² EK(b)P KK osakonnajuhataja Boris Šergalini arvates tuli töönõupidamistel keskkomitee aparaadi töötajatele selgeks teha, et väljendeid “MGB andmetel” või “erikontrolli järgi” kasutatakse vähem ja MGB saadetud teavet üldse vähem kasutatakse, vaid püütaks hoopis seda ise koguda ja analüüsida. Keskkomitee partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakonnajuhataja Jefim Stepanov arvas koguni, et

⁷⁸ ERAF, f. 1, n. 48a, s. 174, Delo: Perepiska s NKGB ÉSSR o spetsproverok partiinovesovetskikh kadrov, 1947.

⁷⁹ “Kompromiteerivate materjalide” kategooriate loetelu vt näiteks: Aigi Rahi-Tamm, “Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses: “poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940–1956”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (127/128) (2009), 123–153.

⁸⁰ ERAF, f. 1, n. 4, s. 806, l. 26, Stenogramma zasedaniya byuro TsK KP(b)É ot 18.08.1949.

⁸¹ ERAF, f. 1, n. 5, s. 29, l. 1–2, Postanovlenie byuro TsK KP(b)É protokol № 89 § 490p ot 15.03.1950 “O faktakh narusheniya partiinói konspiratsii i bditel’nosti v apparate TsK KP(b)É”.

⁸² ERAF, f. 1, n. 6, s. 4467, l. 18, Ob’yazatel’stvo, 18.11.1947.

eespool nimetatud väljendid võiks aparaaditöötajate sõnavarast üldse välja visata.⁸³ Pole siiski alust väita, et keskkomitee volitused või võimalused kontrolli iseseisvalt läbi viia oleksid edaspidi märkimisväärselt kasvanud.

Järeldused ja kokkuvõte

Nomenklatuurisüsteemi põhimõte – kehtestada parteiorganite kontroll juhtivtöötajate (määramise) üle viidi Eesti NSV-s sisse juba 1940. aastal, veel enne EKP KK nomenklatuuri kehtestamist. See vastas üldiselt 1938. aastal NSV Liidus välja töötatud julgeolekunomenklatuuri käitlemise reeglitele.

Üleliidulises nomenklatuuris grupeeriti julgeolekuorganid Eesti NSV-s kokku teiste "pagunitega" ministeeriumite – siseministeeriumi ja kaitseministeeriumi juhtivkaadriga. Pärast parteiorganite reformi 1948. aastal paigutati julgeolekuministeerium keskkomitee administratiivosakonna kureerimise alla. Siia hakkas lisaks eelpoolnimetatutele kuuluma veel justiits-, riigikontrolli, tervishoiu ja mõnede teiste valdkondade nomenklatuur. EKP nomenklatuuris paigutus julgeolekukaader enne administratiivosakonna moodustamist koos militaar- ja justiitsasutustega nn "erikaadri" hulka. Nomenklatuuri sisulisel grupeerimisel, kui see vajalikuks osutub, on riikliku julgeoleku kaader kõige otstarbekam paigutada ühte gruppi siseministeeriumi "tšekistidega".

Julgeolekuorganite nomenklatuur muutus enamasti tänu julgeolekuorganite struktuuri pidevale muutumisele. Juba ainuüksi julgeolekuorganite nimetus teisesen aastatel 1940–52 viis korda (NKVD/NKGB/NKVD/NKGB/MGB), millega kaasnesid struktuurimuudatused, mis võisid tuleneda lisaks ka liiduvabariigi haldusjaotuse muutmisest. Nomenklatuur teisesen ka parteiorganite struktuuri muutumisel (1948). Muutused võisid tuleneda veel parteivõimude tahtest kehtestada nomenklatuurisüsteem järjest madalama tasandi (suurema hulga) juhtivtöötajate üle (1945) ja lõpuks ka taotlusest vähendada nomenklatuuri hulka sel määral, et oleks üldse võimalik seda tegelikult hallata (1946). Sealjuures järgisid EKP KK nomenklatuuri muudatused reeglina üleliidulise nomenklatuuri muudatusi ja sageli koostati kohalik nomenklatuur järeldmina üleliidulisele. Mis puudutab nomenklatuuri laiendamist allpool olevale tasemele, siis vastusena nomenklatuuri laiendamisele Moskvast reageeris EKP Keskkomitee sellele madalama taseme ametikohtade loetellu lisamisega. Mis puudutab üleliidulise ja liiduvabariikliku nomenklatuuritöö vahekordi, siis võib konstateerida, et kui esialgu toimus see paralleelselt, siis alates 1946. aastast

⁸³ ERAF, f. 1, n. 5, s. 29, l. 3.

jäid EKP KK osaks osakonnaülemate tasandi kinnitamised-vabastamised, samas kui ministeeriumi juhtkonna küsimustega tegeleti Moskvast.

Üle ei maksa tähtsustada nomenklatuursete ametnike suhteliselt väikest osakaalu võrreldes asutuse töötajate koguhulgaga. Arvestades eriti just julgeolekuorganite hierarhilist sõjaväelist ülesehitust, sellest Moskvale kaadrivaliku kontrolliks piisas.

Mis puutub Eesti NSV julgeolekunomenklatuuri rahvuslik-päritolulist koosseisu, siis oli üksikute eranditega tegemist NSV Liidust kohale saadetud mitte-eestlastest kaadrühvitseridega. Kõige sagedamini paigutati eestlaseid kohalike osakondade juhtivatele kohtadele. Oluline oli kohaliku päritolu ministri asendamine sissekomandeerituga 1950. aasta jaanuaris, misjärel kõrvaldati ENSV MGB keskaparaadi nomenklatuursetelt kohtadelt veel viimased eestlased.

Nomenklatuurisüsteemi järgimise rangus EKP Keskkomitee poolt sõltus vastava momendi Moskva suhtumisest ja korraldustest. Kui sealt saabus käsk nomenklatuurisüsteemi karmimalt järgida (1946), siis seda ka tehti.

Asjaolu, et julgeolekuorganid viisid läbi ka teiste asutuste, sh parteiaparaadi töötajate endi taustakontrolle, asetask nad nomenklatuurisüsteemis erilisse rolli. Julgeolekutöötajate erikontrolli teostas ministeerium aga üldse iseseisvalt, teavitades ametisse kinnitamisel selle tulemustest lühidalt parteiorganeid. Kuigi parteiaparaat soovis seda olukorda muuta, puudusid selleks otsustavad võimalused.

Nomenklatuuri kohta käivate materjalide uurimine annab täiendava võimaluse ka julgeolekuorganite ajalooga tegelejale, võimaldades hankida infot julgeolekuorganite struktuuri, juhtivtöötajate jms kohta. Teiselt poolt on raske või isegi võimatu hinnata nomenklatuuri teisenemist ilma uuritava asutuse struktuurimuudatusi ja eripärasid tundmata.

Ei paista, et nomenklatuurisüsteem oleks andnud EKP Keskkomiteele ja selle juhtkonnale tegeliku voli julgeolekujuhtide ametisemääramiseks. Reeglina oli ametissekinnitamise puhul tegemist *post factum* tehtud formaalsete otsustega. Eriti selgesti tuleb see välja kui asetada nomenklatuurisüsteemi rakendamine Eesti NSV julgeolekuorganite ja parteivõimu suhete üldisesse konteksti. Ka aastatel 1948–49, kui EKP Keskkomiteest MGB-d tõsisemalt survestatati, oli peateemaks võitlus vastupanuliikumisega ja nomenklatuurisüsteem jäi mõjutusvahendina teisejärguliseks.

Nomenklatuurisüsteemi hierarhiast lähtudes tuleb tähele panna, et kõrgema tasandi st üleliidulise nomenklatuuri määramiste kohta madalamal tasandil (EKP KK-l) tegelikult otsustusõigus puudus ja sisulistelt piirdus nende osa informatori ja – vajadusel – vastutaja rolliga. Seega ei saanud

siin tekkida ka esimese sekretäri ja julgeolekuministri vahel nn patroonikliendi suhteid. Arvestades julgeolekuorganite juhtimise tsentraliseeritust kuni diktaatorliku juhtimiseni Stalini enda poolt, oli see tõenäoliselt Kremli teadlik poliitika. Patronaažisuhete tekkimist kohaliku partei- ja julgeolekujuhtkonna vahel välditi, soosides pigem rivaliteeti ja pealekaebamist. Näib, et ka julgeolekuametkond ei oodanud EKP Keskkomiteest tegelikku sekkumist nende kaadritöösse. Kui asi läks problemaatiliseks, oli alati võimalus viidata julgeolekuorganite salajasele iseloomule. Julgeolekujuhtide kinnitamine Moskvast lisas neile sõltumatust kohalikust parteivõimust.

LISA 1. ÜK(b)P KESKKOMITEE JA EK(b)P KESKKOMITEE (PÕHI)NOMEN-
KLATUURI KUULUNUD ENSV NKGb/MGB AMETIKOHAD 1941–1953

AMETIKOHT	1938 ÜK(b)P KK ¹	1941 EK(b)P KK	1942 ÜK(b)P KK ²	1944 ÜK(b)P KK	1945 EK(b)P KK	1945 ÜK(b)P KK	1946 EK(b)P KK	1946 ÜK(b)P KK	1947 EK(b)P KK	1947 ÜK(b)P KK	1949 ÜK(b)P KK	1949 EK(b)P KK	1950 ÜK(b)P KK	1950 EK(b)P KK	1952 ÜK(b)P KK	1952 EK(b)P KK
rahvakomissar/ minister	× ³	×	1	1	× ⁴	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
asetäitja	×	×	4 ⁵	2	×	3	4 ⁶	3	4	1 ⁷	1	4	4	5	4	4
osakonnaülem (keskosakond)	×	×	9	4 ⁸	×	8	9	9	9			8		9	11	11
asetäitja		×			×		14		1 ⁹			1		2		1
jaoskonnaülem					×		29									
kohaliku allüksuse ülem ¹¹	×	×	7 ¹²		×	11	11		13			13		41 ¹³	3 ¹⁴	9 ¹⁵
asetäitja		×														
operatiivvolinik		×														
parteiomitee sekretär		×			×		1		1			1		1		1
KOKKU		21	7		23	69	4	29	2	2	28	5	59	8	27	27

¹ NKVD ametikohtade nomenklatuur liiduvabariigis. ² Tegelikult ENSV NKVD nomenklatuur 1941. aasta augusti seisuga, ilma miilitsa-
valitsuse ja maanteedevalitsuse ametikohti arvestamata. ³ “x”-iga tähistatud ametikoha kategooria oli küll nomenklatuuris, kuid ameti-
kohtade arv ei ole teada. ⁴ Rahvakomissar ja tema asetäitjad ei sisaldunud NKGb, vaid rahvakomissaride nõukogu alajaotuses. ⁵ Koos
rahvakomissari abiga mitteoperatiivkõrvaltoimetuses. ⁶ 1946–50 EK(b)P KK nomenklatuuris koos ministri abiga majandusala. ⁷ 1947–49
ainult esimene asetäitja. ⁸ Vaid 2., uurimis-, A ja V osakondade ülemad. ⁹ 1947–52 siin kategoorias kaadriosakonna ülema asetäitja
(ühtlasi Eriinspektiooni ülem). ¹⁰ Iseseisvate keskjaoakondade ülemad. ¹¹ 1940–49 linnade ja maakondade osakondade/jaoakondade
ülemad. ¹² Nii palju ametikohti oli ära näidatud aruandes ÜK(b)P Keskkomiteele. ¹³ Linnade (Narva ja Kohtla-Järve) ja 1950. aastal
moodustatud rajoonide osakondade ülemad. ¹⁴ Oblastivalitsuste ülemad ja nende asetäitjad.

ABSTRACT: "*Special cadre*": the nomenklatura system and the state security organs in the era of Stalinist rule in the Estonian SSR 1940–1953

As one of the main pillars of support for Stalin's regime, the Soviet state security organs had a prominent role in both the state authority's and the Party's *nomenklatura* system. The principle of the *nomenklatura* system – to establish the control of Party organs over the appointment of leading cadres – was introduced in the Estonian SSR immediately after its annexation in 1940. This article considers the development of the *nomenklatura* of the state security organs at the Union republic level, the implementation of the *nomenklatura* system, and the role of the state security organs in this on the basis of the example of the Estonian SSR in the years 1940–53. It clearly appears that changes in the composition of the *nomenklatura*, yet also in the individuals filling posts that belonged to the *nomenklatura* were as a rule initiated not in Estonia but in Moscow in the CPSU Central Committee and in the headquarters of the state security organs. Here the role of the Estonian SSR Party apparat was formal. For this reason, essentially no rights emerged for the Estonian SSR Party apparat to appoint state security leaders to their posts nor did any patron-client relationships develop. In actuality, the role of the Estonian SSR Party apparat was limited to that of the informer and – if necessary – of the institution that had to answer for any conceivable consequences. The strictness with which Estonian Party authorities followed the *nomenklatura* system depended primarily on what the attitude and regulations of the CPSU Central Committee were at any given moment in relation to this matter. When the order came from Moscow to follow the *nomenklatura* system more strictly, that is just what was done. With isolated exceptions, non-Estonian cadre officers sent to Estonia from the Soviet Union formed the personnel subject to *nomenklatura* in the state security organs of the Estonian SSR. The fact that the state security organs carried out background checks not only on their own *nomenklatura* officials but also on those of other agencies, including those in the Party apparat, increased the independence of the state security organs even further. Considering the centralization and dictator-like control with which the state security organs were run, this was also most likely the intentional policy of the Kremlin, meaning that patronage relationships between the local Party and the leadership of the state security organs were considered undesirable. Instead, rivalry and denunciations were preferred. It appears that the state security agency also did not

welcome or encourage actual intervention by the EC(b)P Central Committee in their cadre work. When the situation became problematic, it was always possible to refer to the covert nature of the state security organs. The fact that the approval of the heads of state security had to come from Moscow also essentially gave them independence in relation to the local administration, including Party authority.

KEYWORDS: nomenklatura, Stalinism, Estonia, Soviet state security organs.

MEELIS SAUEAUK (b. 1971) is a Senior Researcher at the Estonian Institute of Historical Memory.*

* Correspondence: Meelis Saueauk. Madara 14, 10612 Tallinn, Estonia. E-mail: meelis.saueauk@mnemosyne.ee